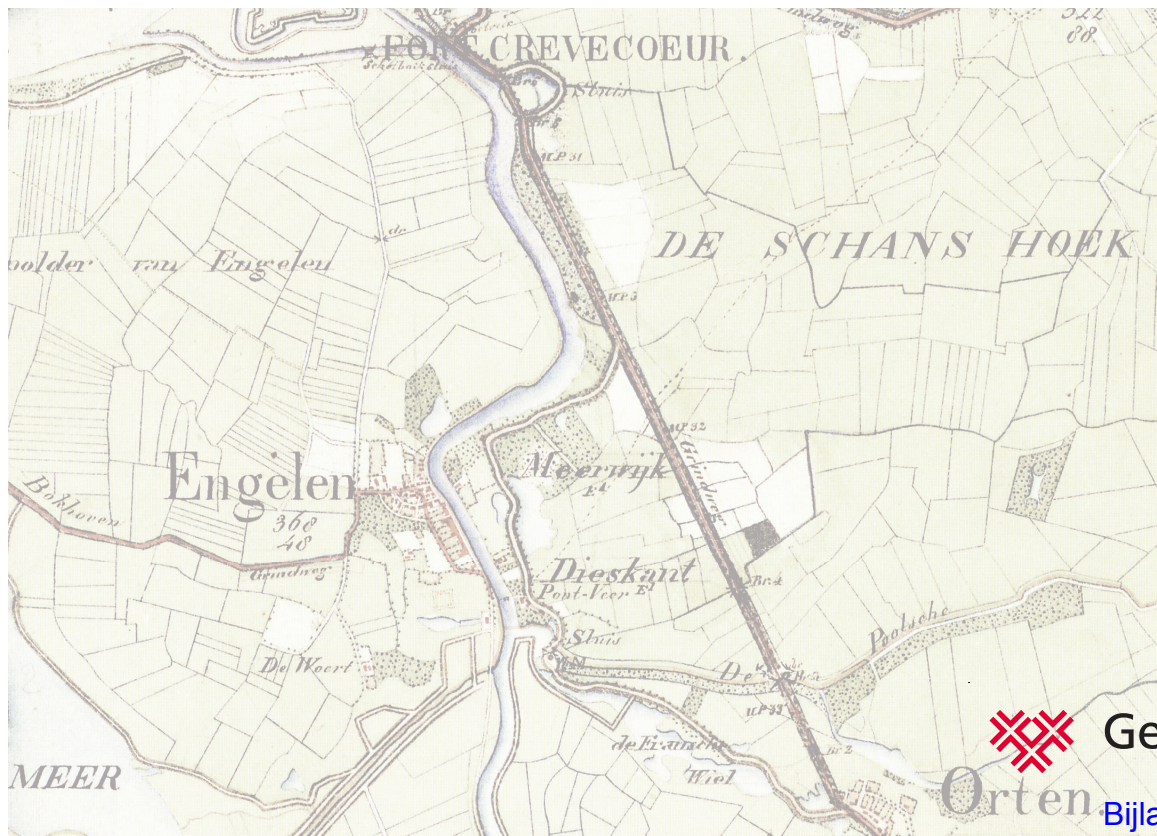

ONDERZOEKS- EN
ADVIESBUREAU

Gemeente Breda

Bijlage 53 bij besluit
2017/2000-V1

V&L

Breda, 'De Klokkenberg' Galdersweg 81

Waardestellend bouwhistorisch onderzoek

BAAC rapport B-11.0042

april 2011

Auteur:

drs ing A.G. Oldenmenger

Status:

Definitief

Colofon

ISSN:	1873-9350
Redactie:	drs J.M.J. Willems
Teksten:	drs ing A.G. Oldenmenger
Fotografie:	drs ing. A.G. Oldenmenger
Veldwerk:	drs ing. A.G. Oldenmenger C. van Kouwen M.A, M.Sc
Waardestelling:	drs J.M.J. Willems ir R.W.J.M. Gruben C. van Kouwen M.A, M.Sc drs ing. A.G. Oldenmenger
Copyright:	Vitales Zorggroep, Eindhoven / BAAC bv, 's-Hertogenbosch.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Vitales Zorggroep te Eindhoven en/of BAAC bv te 's-Hertogenbosch.

BAAC bv
Onderzoeks- en adviesbureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en
Cultuurhistorie.

Graaf van Solmsweg 103
5222 BS 's-Hertogenbosch
Tel.: (073) 61 36 219
Fax: (073) 61 49 877
E-mail: denbosch@baac.nl

Bergsingel 81-85
7411 CN Deventer
Tel.: (0570) 67 00 55
Fax: (0570) 618 430
E-mail: deventer@baac.nl

Inhoud

1	■ Inleiding	7
2	■ Waardering	9
	2.1 Algemene historische waarden	9
	2.2 Ensemblewaarden en stedenbouwkundige waarden	14
	2.3 Architectonische waarden	15
	2.4 Bouwhistorische waarden	19
	2.5 Waarden vanuit de gebruikshistorie	22
3	■ Waardestellingen	25
	3.1 Algemeen	25
	3.2 Waarderingsmethodiek	25
	3.3 Waardestellingen	26
4	■ Literatuur en bronnen	35
	■ Bijlagen:	
	Bijlage 1: Redengevende omschrijving van het Rijksmonument (RCE)	
	Bijlage 2: Waardestellingsrepresentatietekening (losse kaart achter in het rapport)	
	■ Over BAAC, de onderzoeker en de auteur	63

Afbeelding 0.01: Complex de Klokkenberg op een satellietbeeld van google-earth (1 januari 2005).

1 Inleiding

In opdracht van Vitales Zorggroep te Eindhoven heeft BAAC bv (*onderzoeks- en adviesbureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie*) te 's-Hertogenbosch, een waardestellend onderzoek verricht naar het complex 'De Klokkenberg', Galderseweg 81 te Breda, sinds een aantal jaren een rijksmonument. De aanleiding voor de verkenning vormt het voornemen aanpassingen te verrichten aan het complex. Het onderzoek omvatte het bestuderen van bestaande beschrijvingen van het complex (opgesteld door de RCE en Bureau Kamphuis) gecombineerd met een bezoek ter plaatse. Ten behoeve van het historische kader waarbinnen het complex beschouwd dient te worden, is kennis genomen van enkele publicaties, genoemd in de literatuuropgave in deze rapportage. Ten slotte zijn bouwtekeningen van het complex bekeken.

De rapportage is in overeenstemming met de in 2009 verschenen richtlijnen bouwhistorisch onderzoek, met dien verstande dat een samenvatting en een beschrijving van het complex, op verzoek van de opdrachtgever en toetsende instanties, achterwege zijn gelaten. Voor een gedegen beschrijving van het complex wordt verwezen naar de rapportage die Bureau Kamphuis in het jaar 2000 heeft opgesteld.

's-Hertogenbosch, maart 2011

A.G. Oldenmenger

2 Waardering

2.1 Algemene historische waarden

In de richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek wordt aangegeven dat voor de bepaling van de algemene historische waarde van een complex inzicht moet worden verkregen in de status van vier te onderscheiden componenten die aan de maatschappelijke ontwikkelingen te verbinden zijn. Concreet wordt de bouwhistoricus gevraagd te toetsen of in het complex één of meerdere van de componenten tot uitdrukking komt, en zo ja, in welke mate en hoedanigheid. Dit is geen eenvoudige opgave, omdat binnen de componenten veelal sprake is van verschillende (maatschappelijke) aspecten die als het ware op een hoog zijn geveegd en omdat concrete definities van de gehanteerde begrippen ontbreken. De eerste component wordt gevormd door de culturele, sociaaleconomische en de geestelijke ontwikkeling. De tweede door de geografische, landschappelijke en bestuurlijke ontwikkeling. De derde component betreft de (technische en) typologische vooruitgang binnen het maatschappelijk kader. De laatste component behelst de innovatieve waarde dan wel het pionierskarakter.

Alvorens over te gaan het complex te toetsen wordt per component inhoud gegeven aan de gehanteerde begrippen.

2.1.1 De eerste component

- Onder *culturele ontwikkeling* wordt in dit kader verstaan de ontwikkeling van veronderstellingen, opvattingen, waarden, normen en de materiële uitdrukking daarvan door een samenleving of een groep daarbinnen. De ontwikkeling van menselijke activiteit op tastbare wijze tot uiting gebracht.
- Onder *sociaaleconomische ontwikkeling* wordt in deze rapportage gerekend de ontwikkeling die betrekking hebbend op algemene welvaart/vooruitgang.
- Onder *geestelijke ontwikkeling* wordt in deze rapportage verstaan de ontwikkeling van het niet stoffelijke, in dit geval tot uiting gebracht in het materiële; het complex.

- Culturele ontwikkeling

Het voormalige sanatorium brengt (mede vanwege de capaciteit) tot uitdrukking de medische opvatting dat de ziekte Tuberculose bestreden diende te worden middels een lange periode (één tot anderhalf jaar) van bedrust en dat deze bedrust genoten diende te worden in een hygiënische en rustgevende omgeving. Tevens geeft het gebouw vanwege de omvang uitdrukking aan de veronderstelling dat zorgverlening in geval van Tuberculosebestrijding het beste

centraal kon worden verleend - de Klokkenberg was de centrale zorginstelling in Noord-Brabant - en de rol die de katholieke samenleving in Brabant speelde bij de realisatie van het complex. Betrokkenheid vanuit de samenleving blijkt uit het zogenaamde "Eén miljoen gulden fond" dat werd opgericht om een deel van de bouwsom van iets meer dan 10 miljoen gulden te dekken door het organiseren van collectes, loterijen, uitvoeringen en dergelijke.¹ Het initiatief voor het fonds kwam van een comité van aanbevelingen waarin onder andere de bisschoppen van Breda en 's-Hertogenbosch en grote industriëlen als F. Philips, H. Kersten en P. Fentener van Vlissingen zitting hadden, allen belanghebbend en betrokken bij goede gezondheidszorg. Het belang dat werd gehecht aan goede voeding ten tijde van de TBC bestrijding komt in het complex tot uiting in de boerderijen die deel uitmaken van het complex alsmede het economiegebouw. Ten slotte kan culturele waarde worden toegekend aan de opzet van het gebouw waarbij de vleugels voor gegoede burgerij en de geestelijken zich onderscheiden van de vleugels voor de 'gewone burger' zoals gewoon in die tijd.

- Sociaaleconomische ontwikkeling

De maatschappelijk ontwikkeling in sociaaleconomische zin komt in het gebouw tot uiting in het bestaan ervan. Tuberculose is lange tijd de belangrijkste volksziekte geweest. Verspreiding van de infectie die de longziekte veroorzaakt was veelal het gevolg van slechte huisvesting (slechte atmosfeer), slechte voeding en een verzwakt lichaam in algemene zin. Dit, samen met het ontbreken van een vroegtijdige diagnostiek, heeft er toe geleid dat de ziekte lange tijd veel levens eiste. De oprichting van sanatoria maakte grotendeels een einde aan de thuisverzorging (en de kans op ziekteverspreiding binnen een gezin); in Noord-Brabant gebeurde dit relatief laat. De sociaaleconomische keerzijde daarvan was, dat gezinsleden voor langere tijd, gemiddeld meer dan een jaar, aan het gezinsleven werden onttrokken. Betrof dit de kostwinnaar van het gezin, dan had dit vaak grote financiële en sociale gevolgen voor het gezin. Het voormalige sanatorium brengt tot uiting de gedeeltelijke economische zelfstandigheid van het complex en het belang dat werd gehecht aan goede voeding in de vorm van het voormalige economiecomplex waarin onder andere grote keukens (er waren een groente- en aardappelenkeuken, een melk- en papkeuken, een koude keuken, een broodkeuken, een braadkeuken en een algemene keuken), een eigen bakkerij, slagerij, worstmakerij en de twee boerderijen toe behoorden. De aanwezigheid van het klooster en de dienstbaarheid van de zusters in economische zin beschouwd, geeft uiting aan de rol die het sanatorium speelde ten aanzien van het bestaan en het levensonderhoud van het klooster van de congregatie (stichting De Klokkenberg voorzag de zusters in hun levensbehoeften en gezondheid en betaalden de congregatie per jaar een bedrag per werkzame zuster).

- Geestelijke ontwikkeling

Binnen de geschiedenis van de gezondheidszorg en de verpleegkunde speelt de kerk al in de vroeg christelijke periode een belangrijke rol door onder andere verzorging door diaconessen en de in opdracht van bisschoppen opgerichte gasthuizen, vaak aan de rand van of zelfs net buiten de stad. Verzorging werd beschouwd als één van de werken van barmhartigheid. In de middeleeuwen

1 Van Avendonk 1983, p.42.

vormden de kloosters de voornaamste centra van gezondheidszorg, in een aantal gevallen door de bouw van een hospitium buiten de kloostermuren. Het is niet voor niets dat ook het verzorgend personeel ook nu nog met 'broeders en zusters' wordt aangeduid. Tijdens de late middeleeuwen ontwikkelden zich ook steeds meer seculiere zorginstellingen. Gedurende de periode van de renaissance werd er veel wetenschappelijke vooruitgang geboekt in de gezondheidszorg. Dit gebeurde vooral buiten de kloosters, omdat zusters en broeders wel mochten verzorgen, maar geen medische ingrepen mochten verrichten. Er ontstond geleidelijk een discussie of medische zorg een taak was van de kerk (standpunt katholieken) of van de overheid (standpunt protestanten). In de loop van de negentiende eeuw vond er een bloei plaats van het kloosterbestaan en werd het religieuze leven vaak gecombineerd met een verzorgende taak. Hieraan kwam na de Tweede Wereldoorlog geleidelijk aan een einde, wanneer de geestelijke roeping als inspiratiebron om in de zorg te gaan werken geleidelijk aan verdween. Ziekenhuizen namen een grote vlucht en het beroep van verpleger/verpleegster werd geprofessionaliseerd. Het sanatorium 'De Klokkenberg' is een vrij laat voorbeeld van een zorgcentrum waaraan een klooster was gelieerd, in dit geval de *Congregatie van de Zusters Franciscanessen van de Onbevleete Ontvangenis de H. Moeder Gods*. Het klooster bij 'De Klokkenberg' zou de op één na laatste van in totaal 37 stichtingen zijn van de Congregatie die in 1844 te Veghel werd opgericht.² Dit klooster werd het *Huis van het Heilige Hart van Maria* genoemd. Een aantal kloosters van de Congregatie was gelieerd aan een zorginstelling (onder andere in Deurne en Veghel). De zusters Franciscanessen vertrokken in 1969 uit het klooster omdat het zustertal te klein was geworden en het contract dat de stichting de Klokkenberg met de congregatie voor 25 jaar had afgesloten, was afgelopen.

'De Klokkenberg' vertegenwoordigt algemene historische waarde omdat het complex met voormalig kloostergebouw uiting geeft aan de rol die de kloosterorden sinds de middeleeuwen hebben gespeeld bij de verzorging van zieken vanuit de gedachte van barmhartigheid, een situatie die in het derde kwart van de twintigste eeuw geleidelijk aan ten einde kwam en nu (vrijwel) niet meer bestaat. 'De Klokkenberg' als zodanig is derhalve een vrij laat voorbeeld van een complex dat zorginstelling en klooster combineert.

2.1.2 De tweede component

- De *geografische ontwikkeling* kan worden gedefinieerd als de betekenis die het gebied heeft voor de door de mens gecreëerde leefomgeving; de wijze waarop het natuurlandschap in cultuurlandschap werd getransformeerd en aan ontwikkelingen in gebruik werd aangepast, zowel in materiële als immateriële zin.
- Onder *landschappelijke ontwikkeling* wordt verstaan de aanpassingen die door de mens gedaan zijn in het landschap ten behoeve van een (nieuw) gebruik.
- Onder *bestuurlijke ontwikkeling* wordt verstaan de ontwikkeling van zeggenschap over een maatschappelijk afgebakend gebied.

- Geografische ontwikkeling

Het geografisch kader waarbinnen het complex werd gebouwd is in grote mate bepalend geweest voor de verkiezing van deze locatie boven negen andere

² http://nl.wikipedia.org/wiki/Zusters_Franciscanessen

in de provincie. Dit kader werd in het stadium van planvorming door een commissie van advies (waar architect De Bever deel van uitmaakte) getoetst op geografische gesteldheid. Zo moest het terrein minimaal 30 hectare groot zijn en hooggelegen op droge zandgronden met geringe cultuurwaarde, niet ver van een dorp of stad. Aan de noordzijde moest het tegen wind beschut zijn en aan de zuidzijde een vrij, zeer ruim en levendig uitzicht bieden aan de patiënten van de kliniek. Het terrein aan de Galderseweg te Breda leende zich hier uitstekend voor. Aan de noordzijde bevond zich het uitgestrekte Mastbos, aan de zuidzijde kijkt het uit over het dal van De Mark en het open Brabantse landschap daarachter (het bouwterrein diende wel te worden opgehoogd en De Mark moest enigszins worden verlegd). De verbondenheid tussen het Noord-Brabantse complex en het Noord-Brabantse landschap is groot en derhalve van belang te noemen.

- Landschappelijke ontwikkeling

De landschappelijke situatie die gecreëerd is rond de Klokenberg is op verschillende gronden van bijzondere betekenis te noemen. In de kern is het landschap van groot belang vanwege de wijze waarop de opvattingen ten aanzien van het te bouwen complex en de karakteristieken van het laat middeleeuwse agrarische cultuurlandschap horende bij de boerderij Schoondonck door vooraanstaand landschapsarchitect J.T.P. Bijhouwer (Nederlands eerste hoogleraar tuin- en landschapsarchitectuur) samen zijn gebracht in een sterk samenhangend plan. Het ontwerp van Bijhouwer ligt geheel in het verlengde van de opvattingen die architecten De Bever en Van Moorsel hadden ten aanzien van architectuur: soberheid, functionaliteit en het gebruik van duidelijke (traditionele) vormen. Typerend voor het werk van Bijhouwer is het aanbrengen van verbanden tussen geomorfologie, vegetatie en het gebruik van de ruimtelijke opbouw van plekken en gebieden. De verschillende landschappelijke onderdelen zijn gespecificeerd in rapporten van Kamphuis en Lodewijk Baljon Landschapsarchitecten.

Afbeelding 2.01: De Klokenberg gezien vanuit het zuidoosten aan het begin van de dag.

3 Enige verschil bestond in de aanwezigheid van urinoirs in de vleugels voor mannen.

Afbeelding 2.02: Het uitgestrekte landschap ten zuidoosten van de Klokkenberg waarover de patiënten van de Klokkenberg uitkeken.

- Bestuurlijke ontwikkeling

Er is voor zover bekend, geen sprake van uiting van een bestuurlijke ontwikkeling ten aanzien van het complex.

2.1.3 De derde component

Onder (technische en) *typologische ontwikkeling* op maatschappelijk vlak wordt hier verstaan de ontwikkeling in grondvorm gerelateerd aan de mens/gebruiker (bijvoorbeeld sekse of status) of sociale gebeurtenissen.

Het sanatoriumcomplex vertegenwoordigt typologische waarde omdat in de opzet en ordening van het ontwerp functioneel en maatschappelijk onderscheid is gemaakt op een wijze die karakteristiek is voor de tijd. In de opzet van het hoofdgebouw zijn de (spiegelidentieke)³ vleugels voor mannen en vrouwen gescheiden alsmede is er een duidelijk verschil tussen de vleugels voor het gewone volk (meerlaags bouw) en de vleugels voor de geestelijken en de lieden van stand (laagbouw). Van typologische betekenis is de traditionele wijze waarop het kloostergebouw (en als gevolg van de gewenste spiegelsymmetrie het economiegebouw met op de verdieping slaapvertrekken voor de lekenzusters) is opgezet: tweelaags om een vierkante/rechthoekige binnenhof. Van de secundaire gebouwen is alleen het technische gebouw in het richtings- en structuurstramien van het hoofdcomplex gebracht waarbij dient opgemerkt dat de U-vormige structuur van het gebouw is aangetast door de latere overkapping van de voormalige open plaats waardoor de architectonische samenhang tussen de bouwdelen enigszins is verminderd.

2.1.4 De vierde component

- Onder *innovatieve waarde* wordt verstaan de ontwikkeling van nieuwe ideeën en opvattingen, hier met betrekking tot maatschappelijk of op de markt gerichte of strategische vernieuwing.

Van innovatieve waarde in maatschappelijk opzicht is, voor zover kon worden

vastgesteld, niet of nauwelijks sprake. Ten aanzien van strategische vernieuwingen kan worden opgemerkt dat “De Klokkenberg” in de loop der tijd meer malen een marktgerichte omzwaai heeft gemaakt. De eerste al in de late jaren vijftig toen de daling van het aantal TBC patiënten landelijk leidde tot een enorme overcapaciteit van sanatoria. De Klokkenberg richtte zich later onder meer op astma, epilepsie, jeugdpsychiatrie en hartrevalidatie/chirurgie. Binnen de kaders van dit onderzoek is geen nadere waarde toe te kennen aan deze strategische vernieuwingen die ten doel hadden het voortbestaan van “De Klokkenberg” garanderen.

Afbeelding 2.03: Uitzicht over een deel van het complex vanuit het hoofdgebouw.

2.2 Ensemblewaarden en stedenbouwkundige waarden

In de richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek wordt aangegeven dat voor de bepaling van de ensemblewaarden en stedenbouwkundige waarden inzicht moet worden verkregen in de status van vijf te onderscheiden componenten, waarvan hieronder enkele worden gecombineerd.

- Belang van het complex als essentieel onderdeel van een groter geheel dat cultuurhistorisch, architectuurhistorisch en stedenbouwkundig van (inter) nationale betekenis is.

Het complex kan gezien worden als voortkomend en architectonisch/ landschappelijk sterk verbonden met een laat middeleeuws agrarisch geheel, bestaande uit op donken in het Markdal gebouwde boerderijen die deel uit hebben gemaakt van het Daasdonk, een achterleen van het huis van Breda en het erfgoed van het geslacht Daesdonck. De gebouwonderdelen (hoofdgebouw, klooster, economiegebouw, boerderijen, techniekgebouw en woningen) en de ordening van deze onderdelen op het terrein en in het landschap vormen samen een zodanig samenhangend en architectonisch consistent geheel dat sprake is van nationale betekenis.

- Belang van het complex wegens de situering, verbondenheid met de ontwikkeling/uitbreiding van de streek.

De situering van het complex, op enkele kilometers afstand van een dorps- en stadskern is van betekenis vanuit de filosofie dat de TBC patiënten gebaat waren bij rust en een hygiënische, landelijke omgeving en staat symbool voor de sociale afzondering waaraan de patiënten waren overgeleverd. Verbondenheid met de ontwikkeling van de streek heeft niet plaats gevonden in de vorm dat bouw van het complex aanleiding vormde voor verdere ontwikkeling op nabijgelegen gronden, maar wel in de zin dat de filosofie van de tuberculosegenezing heeft bijgedragen aan de inrichting van het landschap, waardoor sprake is van sterke samenhang tussen het complex en de omgeving.

- Belang voor het aanzien van de streek, stad, dorp of wijk en het belang vanwege de hoge kwaliteit van de bebouwing en de historisch ruimtelijke relatie met groenvoorzieningen, wegen, wateren en/of de bodemgesteldheid.

Met name het gevelfront van het hoofdgebouw van "De Klokkenberg" is van groot belang voor het aanzien van de streek en de beleving van de kwaliteit van de bebouwing. Daarnaast is een belangrijke rol weggelegd voor de nog bestaande boerderijen in het Markdal, alsmede De Mark zelf, omdat deze blijken geven van de vroegste cultivatie van het gebied en de eeuwen lange landbouw die hier heeft plaats gehad. Het Markdal en de agrarische gronden hebben een cruciale rol van betekenis gespeeld bij de beslissing om juist hier een sanatorium te vestigen. De aanwezige cultuurwaarden en de architectonische opvattingen van de wederopbouwperiode hebben aan de basis gelegen voor het landschapsontwerp van Bijhouwer.

2.3 Architectonische waarden

2.3.1 Algemeen

Er zijn verschillende aspecten binnen het architectonische ontwerp aan te wijzen die bepalend zijn voor de hoge monumentale waarde ervan. Een belangrijk aspect van het ontwerp is de positionering van het hoofdgebouw gecombineerd met de opzet ervan, in hoge mate bepaald door de genezingsfilosofie van sanatoria en de beoogde capaciteit voor "De Klokkenberg". Opdrachtgever en architecten streefden er naar om zoveel mogelijk rustzalen op het zuid-zuidoosten te richten, waardoor de oriëntatie van het hoofdgebouw (en daarmee het gehele complex) was bepaald. De richting was van cruciaal belang omdat de patiënten, die bedrust voorgeschreven kregen, op die manier vanaf zonsopkomst profiteerden van veel daglicht en zonneschijn, hetgeen het verblijf in het sanatorium aangenamer zou maken en het herstel zou bevorderen. In opzet is het hoofdgebouw de resultante van gewenste capaciteit in combinatie met sociale en maatschappelijke maatstaven van die tijd. Omdat "De Klokkenberg" aanvankelijk ruimte moest bieden aan 500 patiënten, was het, vanuit het streven zoveel mogelijk rustzalen maximaal te verlichten, noodzakelijk om het hoofdgebouw als een verdiepingsgebouw te ontwerpen (enige andere optie was om een nog langer gerekt volume te creëren, wat ongetwijfeld duurder uitgevallen zou zijn). Maatschappelijke maatstaven schreven een scheiding van mannelijke en vrouwelijke patiënten voor. Dit

werd door opdrachtgever en architecten in het ontwerp tot uiting gebracht door middel van vleugels. Daarnaast werd er binnen beide seksen een sociale scheiding noodzakelijk geacht: heren en dames van stand of geestelijken konden immers niet met het 'gewone volk' in één rustzaal. Dit sociale aspect komt in het ontwerp tot uiting middels de koppaviljoens van het hoofdgebouw, welke vanwege de verwachte, lagere capaciteit éénlaags gehouden konden worden. Door het sociale onderscheid waren opdrachtgever en architecten in staat om enige dynamiek/speelsheid aan het silhouet van het hoofdgebouw toe te voegen.

Een derde aspect van de architectuur van het hoofdgebouw dat dient te worden aangestipt, is de toepassing van de torenelementen, welke in hoge mate bepalend zijn voor het ontwerp en de achtergronden waarbinnen dit ontwerp tot stand werd gebracht. De torens vormen een uiting van de Rooms Katholieke betrokkenheid bij de realisatie van dit Noord-Brabants' sanatorium, zij zijn een geliefd, en vanwege de vormgeving, een karakteristiek thema binnen het werk van De Bever. Tevens zijn zij symbool, als zijnde klokkentorens, voor de naam van het complex.⁴

Negatieve effecten op de architectuur en de beleving van de architectuur / architectonische waarde zijn vooral het vervangen van de meeste stalen ramen voor kunststof exemplaren met een afwijkende raamindeling.

2.3.2 Belang van het complex voor de geschiedenis van de architectuur

In het tweede kwart van de twintigste eeuw stond de geschiedenis van de architectuur vooral in het teken van de strijd tussen aanhangers van het Nieuwe Bouwen (circa 1915-1960) en de aanhangers van de Delftse School (circa 1925-1955). Architecten van "De Klokkenberg" Cees de Bever en Cees van Moorsel waren aanhangers van de laatst genoemde stroming die voortkwam uit de ideeën en opvattingen van M.J. Granpré Molière. Er werd gestreefd naar een universele architectuur gebaseerd op traditioneel vorm- en materiaalgebruik en op eenvoud. Nadruk moest liggen op harmonie tussen bouwmassa's, ruimte en lichtval waarbij de functie tot uitdrukking moest komen in de vorm. Na de Tweede Wereldoorlog kreeg de Delftse School vrij veel aanhang omdat de traditionele architectuur sterk nationaal verankerd was. De traditionalisten pretendeerden doorgaans gebouwen voor de eeuwigheid, wat tot uiting kwam in het ontwerp en het materiaalgebruik. De robuustheid van de volumes die De Bever doorgaans ontwierp en de bouw in groot formaat baksteen, zoals ook bij "De Klokkenberg", dient in dit licht te worden gezien. De Bever verkondigde vaak: "Wij bouwen voor de eeuwigheid", robuust en solide. Met name in katholieke kringen waren veel aanhangers van het traditionalisme te vinden. Het Rooms Katholieke Bouwblad, waarvan Van Moorsel een tijdlang hoofdredacteur is geweest en waarin Granpré Molière publiceerde, was een belangrijke spreekbuis voor de traditionalisten.

Het ontwerp van het complex "De Klokkenberg" brengt veel, zo niet alle, naoorlogse opvattingen van het traditionalisme tot uiting en is daarmee een sprekend voorbeeld van deze stroming in de architectuur. In opsomming betreft het: in opzet aangepast aan de omgeving, streven naar waardigheid in vormgebruik en detail, geslotenheid van bakstenen gevelvlakken, toepassing

4 Interessant is dat op oude ontwerptekeningen torens zijn voorzien met een spits welke duidelijk afwijkt van de spitsen welke uiteindelijk zijn geplaatst.

van zadel- en schilddaken, accentuering van ingangspartijen, sterke symmetrie en herhaling van motieven, gebruik van baksteen, hout en natuursteen (dit komt ook in het interieur tot uiting).

Een concessies ten aanzien van materiaalgebruik betreft de toepassing van staal voor de vensters (wel met traditionele raam- en roedenverdeling en stalen kaspanten, vermoedelijk vanuit het oogpunt van kostenreductie).

2.3.3 Belang van het complex voor het oeuvre van de architecten

C.M. (Kees) van Moorsel (1892-1962) was architect en architectuurcriticus, onder meer hoofdredacteur van het Rooms Katholiek Bouwblad. Van Moorsel was leerling van A.J. Kropholler, wiens invloed in de traditionalistische architectuur van Van Moorsel duidelijk aanwezig is. Het sanatorium "Berg en Bosch" te Bilthoven en het sanatorium "De Klokkenberg" worden gerekend tot de hoogtepunten binnen het oeuvre van de architect. Dit wordt onder meer onderschreven door plaatsing van "De Klokkenberg" op de 'lijst van Plasterk' met daarop 100 wederopbouwmonumenten.

C.H. (Kees) de Bever (1897-1965) was katholiek architect, opgeleid aan de Koninklijke School te 's-Hertogenbosch. Hij werkte bij enkele architectenbureaus, sinds 1921 bij het bureau van de Eindhovense Louis Kookken waar hij in 1933 partner werd. Na de dood van Kookken in 1940 werd het architectenbureau omgedoopt tot "architectenbureau De Bever". In die tijd zijn de ontwerpen van De Bever sterk traditionalistisch. Het sanatorium "De Klokkenberg" wordt beschouwd als één van de hoogtepunten van de architect. Dit wordt onder meer onderschreven door plaatsing van "De Klokkenberg" op de 'lijst van Plasterk' met daarop 100 wederopbouwmonumenten. Op deze lijst staat zelfs nog een tweede ontwerp van De Bever: het Clarissenklooster Rapenburg (1953) te Eindhoven.

2.3.4 Belang vanwege de hoogwaardige esthetische kwaliteit van het ontwerp

Bezien binnen de kaders van het traditionalisme en de oorspronkelijke functie van het complex, kan gesteld worden dat aan het ontwerp van De Bever en Van Moorsel hoogwaardige esthetische kwaliteit kan worden toegedicht, onder meer vanwege het bijzondere silhouet waarin zowel de sociale situatie als de katholieke achtergrond van het sanatorium tot uiting wordt gebracht, de doordachte wijze waarop de verschillende bouwdelen zijn geschakeld en de wijze waarop vanuit het aspect van lichttoetreding de gevelprofielen zijn gemaakt. Tot de esthetische kwaliteit behoort ook het feit dat vanuit de vorm van de bouwmassa's en de geleding van de gevels de oorspronkelijke functies van de verschillende bouwmassa's tot uiting wordt gebracht. Van aantasting van de esthetische kwaliteit is sprake daar waar oorspronkelijke stalen vensters zijn vervangen voor afwijkend gedetailleerde varianten in kunststof (vanuit monumentaal oogpunt een onbegrijpelijke ingreep) en de verbouwing van de éénlaags vleugels. De architectuur is onmiskenbaar traditionalistisch, onmiskenbaar wederopbouwarchitectuur en in veel gevallen (in het bijzonder de kapel en de torens) werk van De Bever en (gevelprofielen) en van Van Moorsel.

2.3.5 Belang vanwege de ornamentiek

Ondanks de algemene soberheid van de architectuur, karakteristiek voor het traditionalisme, is er in het complex, en dan met name het hoofdgebouw, het een en ander aan ornamentiek te vinden. Het betreft kolommen in het in- en exterieur op architectonisch belangrijke plekken, natuurstenen elementen ter plaatse van trappenhuizen, natuurstenen kapitelen, geaccentueerde toegangspartijen, erkers en als enkele rondvensters. Veel van de kunstuitingen in het complex hebben een religieus karakter, hetgeen niet verwonderlijk is daar de stichting "De Klokkenberg" een Rooms Katholieke was. Het bestuur van de stichting koos onder andere voor kunstenaars als Marius de Leeuw (glas-in-loodramen in ontvangsthall en een tegeltableau), Raymond Kimpe (glas-in-lood in de gangen en erkers), Henri van Haaren (reliëf het 'Zonnelied' boven de entree van het hoofdgebouw), Niel Steenbergen (boogreliëf kapelingang en bronzen beeld van de martelaren Cosmas en Damianus) en Ernest Voorhoeve (bronzen kruisbeeldjes, altaarkruizen en kandelaars).

2.3.6 Belang vanwege de interieurafwerking (in samenhang met het exterieur)

Voor de bouwtijd en de architectuur van de Delftse School karakteristieke en derhalve van belang zijne elementen in het interieur zijn met name de in schoonmetselwerk uitgevoerde lambriseringen (op sommige plekken nadien helaas gewit), de accentuering van de trappen en trappenhuizen en de plaatsing van kolommen ter plaatse van hallen en dergelijke. In het hoofdgebouw, het klooster, het economiegebouw en het ketelhuis bestaat grote consistentie voor wat betreft de architectuur van de (gang)muren van het interieur. In de kapel overheerst architectonische soberheid, passend voor een kloosterkapel en binnen de opvattingen van de Delftse School. Aan later aangebrachte afwerkingen als verlaagde systeemplafonds, nieuwe deuren, vloerbedekkingen enzovoorts, wordt geen waarde toegekend vanwege het onbeduidende materiaalgebruik.

Afbeelding 2.04: De voorname frontgevel van het complex.

Afbeelding 2.05: De kapel voor de zusters die in het kloostercomplex woonachtig waren en de patiënten in de Klokkenberg verzorgden.

2.4 Bouwhistorische waarden

In de richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek wordt aangegeven dat voor de bepaling van de bouwhistorische waarden van het gebouw onderscheid wordt gemaakt in drie componenten. Concreet wordt de bouwhistoricus gevraagd te toetsen of in het gebouw van belang is vanwege één of meerdere van deze componenten en hoe groot dit belang is, waarbij authenticiteit en zeldzaamheid de belangrijkste toetsingscriteria zijn.

- Belang van het object voor de geschiedenis van de bouwtechniek

Onder bouwtechniek of constructietechniek wordt verstaan de wijze waarop technische methoden zijn toegepast om tot het oprichten van het gebouw te komen. De Klokkenberg is hoofdzakelijk gebouwd door gewapend betonnen vloeren aan te brengen in dragende binnenspouwbladen en op/over dragende binnenmuren, een methode die haar oorsprong kent in het begin van de twintigste eeuw en dus tijdens de bouw van de Klokkenberg, begin jaren vijftig, als zeer gangbaar mag worden beschouwd. Dit geldt ook voor de keuze voor stalen kapspanten die ongetwijfeld vanuit economisch oogpunt zo eenvoudig

Afbeelding 2.06: Eén van de poorten van het complex.

en rank als mogelijk werden uitgedacht en berekend. De toepassing van ijzer en staal voor overspanningen van zolders is in de jaren vijftig van de twintigste eeuw voor grootschalige gebouwen niet ongebruikelijk. De toepassing van kolommen en boogconstructies ter plaatse van de verschillende hallen is in de bouwtijd ook niet als zeldzaam aan te duiden. Hooguit kan worden opgemerkt dat dergelijke boogconstructies in de jaren zestig en zeventig in vergelijkbare situaties steeds minder werden toegepast en dat de methode van construeren past binnen de traditionele voorkeuren van de architecten van de Delftse School. Vanwege de hoge mate van authenticiteit van de genoemde constructies, kan ondanks de relatief geringe mate van zeldzaamheid, positieve monumentale waarde worden toegekend.

In de kapel van het complex zijn het met name de samengestelde balklaag van de zoldervloer en de dakconstructies van de zijbeuken, beide in het zicht, die bouwhistorisch interessant zijn vanwege de relatie met de architectuurgeschiedenis. De samengestelde balklaag van de zoldervloer brengt namelijk de vroegchristelijke kerkbouw en de middeleeuwse seculiere bouw in herinnering, gecombineerd met de robuustheid die door de aanhangers van de Delftse School werd aangehangen vanuit het streven voor de eeuwigheid te bouwen. De constructie is derhalve karakteristiek voor de bouwtijd en de opvattingen ten aanzien van de architectuur van de Delftse School en vertegenwoordigt derhalve hoge monumentale waarde. Op basis van de bouwtekeningen is vast te stellen dat de dakconstructie van de kapel vermoedelijk verbeterde Hollandse spanten heeft, een type dat in de negentiende eeuw reeds op grote schaal werd toegepast en dus vanwege de geringe mate van uniciteit niet hoog, maar hooguit positief kan worden gewaardeerd.

Het ketelhuis heeft, voor zover op basis van tekeningenmateriaal kon worden vastgesteld, platte daken gedragen door enkelvoudige balklagen alsmede in staal uitgevoerde Polonceauspanten ter plaatse van de ongedeelde ketelruimte. Zowel de enkelvoudige balklagen als de Polonceauspanten zijn zeer gangbaar in de bouwtijd. Polonceauspanten vonden reeds toepassing rond het midden van de negentiende eeuw. Tussen 1850 en 1940 waren het de meest gebruikte overspanningconstructies voor zadeldaken. Van uniciteit is hier derhalve geen sprake.

Specifieke gegevens met betrekking tot de constructies van de boerderijen en de voormalige stokerswoning en dokterswoning zijn dermate summier dat op bouwhistorische gronden geen waarde kon worden bepaald. De verwachting is dat in de genoemde gebouwen geen constructies aanwezig zijn die van belang zijn op bouwhistorische gronden.

- Belang van het complex wegens de afleesbaarheid van de bouwgeschiedenis (historische gelaagdheid)

Met name veranderingen in gebruik van het complex en de verschillende gebouwen hebben hun weerslag gehad op de aard van de gebouwen, vrijwel uitsluitend in negatieve zin. Van historische gelaagdheid is derhalve nergens sprake, vanwege het ontbreken van verrijking door nieuwe elementen. Bijbouwsels die een aantasting vormen van de oorspronkelijke opzet van het complex of gebouwen daarbinnen ontberen de, ten behoeve van de gelaagdheid, vereiste kwaliteit.

- Belang wegens het materiaalgebruik

De architecten van de Delftse School gebruikten bij voorkeur natuurlijke materialen als baksteen, natuursteen en hout. Ten aanzien van bakstenen werd regelmatig gekozen voor relatief grote formaten, bij voorkeur in traditionele verbanden, zoals ook bij de Klokenberg het geval is. Wanneer toepassing van beton vereist was vanwege de grootschaligheid (dus op economische gronden), of vanwege de grootte van de overspanning (technische gronden), werd dit materiaal bij voorkeur aan het zicht onttrokken. Ook dit is het geval bij de Klokenberg. Natuursteen werd toegepast op constructief belangrijke punten, in het geval van de Klokenberg in de vorm van kolommen en kapitelen en ter benadrukking van toegangen waar sculpturale motieven en versieringen

Afbeelding 2.07: Karakteristieke detaillering en materiaaltoepassing ter plaatse van trappenhuizen.

Afbeelding 2.08: Kolommen, kapitelen en bogen ter plaatse van hallen in de verschillende gebouwen van het complex.

Afbeelding 2.09: Het interieur van de voormalige kloosterkapel.

werden aangebracht. Stalen vensters werden gevat in houten kozijnen en voorzien van een roedenverdeling die geplaatst kon worden in een traditionele context. Deze stalen vensters zijn in de jaren tachtig helaas grotendeels verdwenen.

Afbeelding 2.10: Op een enkele plek in het complex is nog een oorspronkelijk stalen venster aanwezig.

Hoewel de toegepaste materialen op zichzelf niet als bijzonder zijn aan te merken, kan op basis van de achterliggende filosofie van met name het baksteen en het natuursteengebruik belang worden toegekend omdat deze typerend is voor het traditionele bouwen in de periode van wederopbouw. De toepassing van vensters met kunststof kozijnen is mede vanuit dit perspectief zeer te betreuren.

2.5 Waarden vanuit de gebruikshistorie

In de richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek wordt aangegeven dat voor de bepaling van de waarden vanuit de gebruikshistorie van het gebouw onderscheid wordt gemaakt in drie componenten. Concreet wordt de bouwhistoricus gevraagd te toetsen of het gebouw van belang is vanwege één of meerdere van deze componenten en hoe groot dit belang is waarbij authenticiteit en zeldzaamheid de belangrijkste toetsingscriteria zijn.

- Belang vanwege de ordening, samenhang of inrichting van gebouwen of ruimten, passend bij een historische functie, gebruik of productie in het complex
Het complex als geheel is van groot belang vanwege de sprekende ordening van de bouwdelen in het landschap alsmede vanwege de onderlinge samenhang van verschillende gebouwen (onder meer tot uiting gebracht in opzet, architectuur en detailleringen). Daarbij dient opgemerkt dat het complex als geheel goed

inzicht geeft in het oorspronkelijke gebruik als sanatorium, van de verzorging door de kloosterzusters tot lokale 'economie' het economiegebouw, het ketelhuis en zelfs de transformatorhuisjes en dienstwoningen. Als zodanig is sprake van een sterk, volledig ensemble dat hoge uniciteitswaarde heeft.

- *Belang vanwege een historische functie, gebruik of productie van het complex*
Het complex is van groot belang vanwege de historische functie als sanatorium van de provincie Noord-Brabant en geeft blijk van de verzorgingsmaatschappij in de periode van wederopbouw als mede van de betrokkenheid van de kerk daarbij.

- *Belang van het complex als herinnering aan een historische gebeurtenis, prominente gebruiker of opdrachtgever.*

Aan het complex is voor zover kon worden vastgesteld geen bijzonder belang toe te kennen als herinnering aan een historische gebeurtenis, te denken valt aan innovaties op medisch gebied. Dit geldt ook ten aanzien van prominente gebruikers of opdrachtgevers.

Afbeelding 2.11: Ruimte die oorspronkelijk deel uitmaakte van de langgerekte hal waarin de ligstoelen voor de TBC patiënten stonden opgesteld. Hier nog met enkele oorspronkelijke vensters links.

Afbeelding 2.12: Het ketelhuis.

3

Waardestellingen

3.1 Algemeen

Een (cultuur)historische waardestelling is geen dictaat. Naarmate (cultuur-historische) waarden hoger zijn, zal men wél met meer kracht van argument – mede vanuit andere overwegingen – moeten verdedigen dat men ze wil aantasten.⁵ De door BAAC aan de hand van de richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek opgestelde waardering is een zo objectief mogelijke waardering gebaseerd op de gegevens die in deze rapportage zijn gepresenteerd. Omdat niet alle onderdelen van het gebouw geheel in het zicht konden worden gebracht, en omdat historisch onderzoek geen deel uitmaakte van het onderzoek, heeft de hier vermelde waardering een voorlopig karakter.

3.2 Waarderingsmethodiek

In de onlangs door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vastgestelde *richtlijnen bouwhistorisch onderzoek* is de waarderingsmethodiek bepaald. Het volgende onderscheid wordt gemaakt:

Hoge monumentale waarde wordt toegekend aan elementen die van cruciaal belang zijn voor de structuur en/of betekenis van het object of gebied.
Positieve monumentale waarde wordt toegekend aan elementen die van belang zijn voor de structuur en/of betekenis van het object of gebied.
Indifferente monumentale waarde wordt toegekend aan elementen die van relatief weinig belang zijn voor de structuur en/of betekenis van het object of gebied.

De waardering vloeit voort uit een toetsing van vijf in de richtlijnen bouw-historisch onderzoek genoemde facetten: algemene historie, stedenbouw, architectuurgeschiedenis, bouwhistorie en gebruiksgeschiedenis. De toetsings-criteria zijn gaafheid (authenticiteit) en zeldzaamheid. Op basis van de waardering is een zogenaamde waardestelling vervaardigd die als uitgangspunt dient voor de waardestellingsrepresentatietekening. In die tekening wordt aan de hand van kleuren een overzicht gegeven van de aanwezige monumentale waarden. Elementen met hoge monumentale waarden zijn blauw gemaakt, onderdelen met positieve monumentale waarden groen. Geel zijn de elementen die indifferent zijn gewaardeerd.

In aanvulling op de richtlijnen zijn in deze rapportage drie categorieën toegevoegd. Zo is de 'kernwaarde' bepaald en is bepaald welke positief en indifferent gewaardeerde onderdelen in potentie (na restauratie) in aanmerking

⁵ Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek 2009.

komen voor toekenning hoge monumentale waarde. Concreet betreft het hier het terugbrengen van stalen vensters omdat deze van grote betekenis zijn voor de waardering van de architectuur van de betreffende gevels.

3.3 Waardestelling

Het vaststellen van de monumentale waarde van de verschillende onderdelen van het gebouw wordt zeer bemoeilijkt omdat tijdens het onderzoek niet overal duidelijk kon worden gekregen waar tijdens de verbouwing in de jaren zestig/zeventig werd gereconstrueerd en waar sprake is van vrije invulling. De waardestelling heeft derhalve een voorlopig karakter en is louter gestoeld op gegevens die wel aan het gebouw konden worden ontleend.

3.3.1 De kernwaarde:

1. De kernwaarde van het complex de Klokkenberg is gelegen in de wijze waarop de architecten De Bever en Van Moorsel te samen met landschapsarchitect Bijhouwer een geheel hebben geschapen waarin het historische gebruik, het katholieke karakter van de stichting, de betrokkenheid van een zustercongregatie, het belang van rust en goede voeding en vooral de traditionele architectuuropvattingen ten tijde van de periode van wederopbouw (specifiek de Delftse School) bijzonder goed tot uiting komen. Restauratie zou dit beeld nog kunnen versterken.

3.3.2 Hoge monumentale waarde (van cruciaal belang):

2. Het exterieur van de kapel van het complex vertegenwoordigt hoge monumentale waarde vanwege de hoge mate van authenticiteit en de relatieve zeldzaamheid waarbij de architectuur aangemerkt kan worden als zeer karakteristiek voor zowel de bouwtijd als voor architect C.H. de Bever, zowel qua materiaal- als vormgebruik.
3. De draagconstructie van de zoldervloer van de kapel vertegenwoordigt hoge monumentale waarde vanwege de mate van authenticiteit, de zeldzaamheid en de constructievorm, die karakteristiek is voor de opvattingen van de architecten van de Delftse School en de aanhangers van het traditionalisme in het algemeen.
4. De kapconstructie van de kapel is van groot belang vanwege de mate van authenticiteit in combinatie met de vrij traditionele opzet, karakteristiek te noemen voor het werk en de opvattingen van de betrokken architecten.
5. De poorten die toegang geven tot de centrale binnenplaatst alsmede de portico en de binnengevels om deze plaats vertegenwoordigen hoge monumentale waarde vanwege de hoge mate van authenticiteit en de relatieve zeldzaamheid waarbij de architectuur aangemerkt kan worden als zeer karakteristiek voor zowel de bouwtijd als materiaal- en vormgebruik. De doorgangen zijn in alle opzichten van groot belang voor de beleving van het complex, mede vanwege de verwijzing naar het verzorgende personeel: de kloosterzusters.

6. De gevels van het voormalige kloostergebouw die nog voorzien zijn van de oorspronkelijke stalen vensters vertegenwoordigen hoge monumentale waarde vanwege de hoge mate van authenticiteit waarbij de architectuur aangemerkt kan worden als zeer karakteristiek voor het traditionalisme in de stijl van de Delftse School en zowel qua vormgebruik en in mindere mate qua materiaaltoepassing verwijzen naar de oorspronkelijke functie van het gebouw.
7. Het deel van de op de binnenplaats gerichte gevel van het voormalige economiegebouw vertegenwoordigt hoge monumentale waarde vanwege de hoge mate van authenticiteit waarbij de architectuur aangemerkt kan worden als zeer karakteristiek voor het traditionalisme in de stijl van de Delftse School en zowel qua vormgebruik en in mindere mate qua materiaaltoepassing verwijzen naar de oorspronkelijke functie van het gebouw. De rondbogen die zijn toegepast kunnen in verband worden gebracht met de oorspronkelijke functie van de aangrenzende ruimten: sacristie en kapel.
8. De gangstructuur van het voormalige kloostergebouw vertegenwoordigt hoge monumentale waarde omdat deze structuur, met name waar de gang langs de binnenplaats gaat en ter plaatse van de 'dubbele gang', van speciale betekenis is voor de oorspronkelijke kloosterfunctie, op typologische en organisatorische gronden.
9. De verdiepingshoge erkeruitbouwen in de frontgevels van het hoofdgebouw vertegenwoordigen hoge monumentale waarde vanwege de hoge mate van authenticiteit, het gegeven dat dergelijke structuren karakteristiek zijn voor de bouwtijd, de betekenis voor en de relatie met de historische, inpandige structuur en de toepassing van oorspronkelijk glas-in-lood.
10. De entreezone van het hoofdgebouw vertegenwoordigt hoge monumentale waarde vanwege het verband met het exterieur (steenhouwerswerk en glas-in-lood), het structuurbepalende karakter alsmede het representatieve karakter (deels teniet gedaan door het aanbrengen van een verdiepingsvloer, een ingreep die reversibel is).
11. De oorspronkelijke trappenhuizen, kolommenrijen en bogen in het complex vertegenwoordigen hoge monumentale waarde omdat genoemde elementen op architectonische gronden karakteristiek zijn voor de bouwtijd, het werk van de betrokken architecten, het belang voor het begrip van de oorspronkelijke inpandige structuur van het complex en omdat er door gelijksoortig vorm- en materiaalgebruik sprake is van een waardevolle consistentie door het gehele complex.
12. De gewapend betonnen vloerconstructies van de eerste verdieping van de vleugels van het hoofdgebouw vertegenwoordigen hoge monumentale waarde vanwege de schuin opgaande luifels die in zeer hoge mate bepalend zijn voor het profiel en de aanblik van de Klokkenberg en inzicht geven in de oorspronkelijke functie en de ontwerpfilosofie van de architecten (veel licht).
13. Oorspronkelijke kunstuitingen en religieuze relictten in het gebouw zoals wijwaterbakjes, wijdingskruisjes, glas-in-lood, reliëfs en dergelijke die verwijzen naar het oorspronkelijke gebruik vertegenwoordigen hoge monumentale waarde.

14. De oorspronkelijke dakkapellen van het hoofdgebouw vertegenwoordigen hoge monumentale waarde vanwege de hoge mate van authenticiteit en de mate waarin zijn bepalend zijn voor het karakter van het hoog gewaardeerde gevelfront.
15. De oorspronkelijke dakkapellen van het voormalige klooster en het voormalige economiegebouw vertegenwoordigen hoge monumentale waarde vanwege de hoge mate van authenticiteit zowel qua opzet als invulling en het gegeven dat het materiaal- en vormgebruik als karakteristiek voor kan worden aangemerkt voor de architectuuropvattingen van het traditionalisme / de Delftse School.
16. De gangstructuur met hal en kolommen op de tweede verdieping van het hoofdgebouw vertegenwoordigt hoge monumentale waarde vanwege de mate van authenticiteit, relatieve zeldzaamheid en omdat het materiaal- en vormgebruik karakteristiek is voor de architectuuropvattingen van de Delftse School en het werk van de architecten De Bever en Van Moorsel.
17. De hal en kolommen op de begane grond van het voormalige economiegebouw vertegenwoordigen hoge monumentale waarde vanwege de mate van authenticiteit, relatieve zeldzaamheid en omdat het materiaal- en vormgebruik karakteristiek is voor de architectuuropvattingen van de Delftse School en het werk van de architecten De Bever en Van Moorsel.
18. De gewapend betonnen zoldervloer van de meerlaags vleugels van het hoofdgebouw vertegenwoordigen hoge monumentale waarde vanwege de schuin opgaande luifels die in zeer hoge mate bepalend zijn voor het profiel en de aanblik van de Klokkenberg en inzicht geven in de oorspronkelijke functie en de ontwerpfilosofie van de architecten (veel licht).
19. De torens van het hoofdgebouw vertegenwoordigen hoge monumentale waarde vanwege de hoge mate van authenticiteit en relatieve zeldzaamheid, maar vooral vanwege de verwijzing naar de katholieke stichting de Klokkenberg en de naam van het zorgcomplex. Buiten dat zijn de torens qua opzet een waardevolle karakteristiek te noemen van het oeuvre van architect De Bever (overigens is interessant dat de torens anders zijn uitgevoerd dan op de beschikbare bouwtekeningen is te zien).

3.3.3 Positieve monumentale waarde (van belang) in potentie van cruciale betekenis:

20. De frontgevels van het hoofdgebouw vertegenwoordigen grotendeels positieve monumentale waarde, waarbij opgemerkt dat zij in potentie van cruciale betekenis (dus hoog te waarderen) zijn. De gevels zijn van belang vanwege de aan het oorspronkelijke gebruik te relateren opzet en de vorm- en materiaaltoepassing die karakteristiek is voor de periode van wederopbouw, de filosofie van de Delftse School en het werk van de architecten C.H. de Bever en C. van Moorsel. De mate van authenticiteit van de betreffende gevels is vanwege de toegepaste kunststof vensters in zodanig mate aangetast, dat aan de

gevels in de huidige toestand enkel in potentie hoge monumentale waarde toe te kennen is. Het terugbrengen van stalen vensters van het oorspronkelijke type en met de historische raam- en ruitindeling wordt vanuit het oogpunt van de monumentale kwaliteit en de waarde ten eerste aanbevolen.

21. Het merendeel van de gevels van het voormalige kloostergebouw en het voormalige economiegebouw en de binnenplaats vertegenwoordigen positieve monumentale waarde, waarbij opgemerkt dat zij in potentie van cruciale betekenis (dus hoog te waarderen) zijn. De gevels zijn van belang vanwege de aan het oorspronkelijke gebruik te relateren opzet en de vorm- en materiaaltoepassing die karakteristiek is voor de periode van wederopbouw, de filosofie van de Delftse School en het werk van de architecten C.H. de Bever en C. van Moorsel. De mate van authenticiteit van de betreffende gevels is vanwege de toegepaste kunststof vensters in zodanig mate aangetast, dat aan de gevels in de huidige toestand enkel in potentie hoge monumentale waarde toe te kennen is. Het terugbrengen van stalen vensters van het oorspronkelijke type en met de historische raam- en ruitindeling wordt vanuit het oogpunt van de monumentale kwaliteit en de waarde ten eerste aanbevolen.
22. De muren op de begane grond die in oorsprong de scheiding vormden tussen de rustzalen en de lighal vertegenwoordigen positieve monumentale waarde vanwege de mate van authenticiteit van de indeling en de betekenis van deze structuur voor de genezingsfilosofie en het oorspronkelijke gebruik. Het terugbrengen van stalen vensters van het oorspronkelijke type en met de historische raam- en ruitindeling wordt vanuit het oogpunt van de monumentale kwaliteit en de waarde ten eerste aanbevolen. In potentie zijn deze muren hoog te waarderen.
23. De muren op de tweede verdieping van het hoofdgebouw die in oorsprong de scheiding vormden tussen de rustzalen en de lighal vertegenwoordigen positieve monumentale waarde vanwege de mate van authenticiteit van de indeling en de betekenis van deze structuur voor de genezingsfilosofie en het oorspronkelijke gebruik. Het terugbrengen van stalen vensters van het oorspronkelijke type en met de historische raam- en ruitindeling wordt vanuit het oogpunt van de monumentale kwaliteit en de waarde ten eerste aanbevolen. In potentie zijn deze muren hoog te waarderen.

3.3.4 Positieve monumentale waarde (van belang)

24. In het hoofdgebouw wordt positieve monumentale waarde toegekend aan oorspronkelijke binnenmuren die deel uitmaken van de gangstructuur of waarvan de positie gerelateerd kan worden aan de vensterindeling van de positief en in potentie hoog te waarderen gevels. Deze muren hebben een hoge mate van authenticiteit en geven inzicht in de oorspronkelijke interieurindeling en geven daarmee, hoewel in mindere mate, inzicht in het oorspronkelijke gebruik van het gebouw.

25. In het hoofdgebouw wordt positieve monumentale waarde toegekend aan de binnenmuren die oorspronkelijk deel uit maakten van de isolatiekamers. Dit vanwege de relatie die bestaat tussen deze kamers en de aard van de ziekte TBC (met name de open variant van deze ziekte) waarvan de patiënten in de Klokkenberg wensten te genezen.
26. Positieve monumentale waarde wordt toegekend aan de zijgevels van het hoofdgebouw vanwege de authenticiteit in combinatie met de minder uitgesproken architectonische werking van deze gevels.
27. Aan de oorspronkelijke muren van de gang die in opzet de verbinding vormde tussen de meerlaagsvleugels van de 'gewone' patiënten en de éénlaags vleugels van de geestelijke of vermogende patiënten wordt positieve monumentale waarde toegekend omdat deze muren deel uit maken van een positief te waarderen verkeersstructuur en omdat deze gang inzicht geeft in het sociale onderscheid dat werd gemaakt tussen twee groepen patiënten.
28. De naar buiten gerichte, nagenoeg blinde en met boogvelden gelede gevels van de gangen die de schakel vormen tussen het voormalige klooster, het voormalige economiegebouw en het hoofdgebouw wordt positieve monumentale waarde toegekend vanwege de mate van authenticiteit in combinatie met de aan het oorspronkelijke gebruik door klooster- en lekenzusters te relateren vormgebruik.
29. De betonvloeren van de middenvleugel van het hoofdgebouw vertegenwoordigen positieve monumentale waarde vanwege de mate van authenticiteit en de wijze waarop het materiaal is toegepast binnen de architectuuropvattingen van de Delftse School.
30. De betonvloeren van tweede verdieping van de vleugels van het hoofdgebouw vertegenwoordigen positieve monumentale waarde vanwege de mate van authenticiteit en de wijze waarop het materiaal is toegepast binnen de architectuuropvattingen van de Delftse School.
31. De oorspronkelijke gewapend betonnen verdieping- en zoldervloeren van het voormalige kloostergebouw en het voormalige economiegebouw vertegenwoordigen positieve monumentale waarde vanwege de mate van authenticiteit en de wijze waarop het materiaal is toegepast binnen de architectuuropvattingen van de Delftse School.
32. Het in gewapend beton uitgevoerde dak van de voormalige hoofdkeuken in het voormalige economiegebouw wordt positieve monumentale waarde toegekend vanwege de mate van authenticiteit, de relatieve zeldzaamheid en de relatie die bestaat tussen de vorm van de constructie en de oorspronkelijke functie van de ruimte (dus ook van buitenaf tot expressie gebracht).
33. De binnenmuren van de voormalige hoofdkeuken in het economiegebouw vertegenwoordigen positieve monumentale waarde vanwege de mate van authenticiteit, de relatie met het oorspronkelijke gebruik van de ruimte en de functie van het gebouw alsmede vanwege het verband met de positief te waarderen dakconstructie ter plaatse.
34. De oorspronkelijke binnenmuren op de verdieping van het voormalige kloostergebouw vertegenwoordigen positieve monumentale waarde vanwege de structuur waarbij slaapvertrekken zijn gesitueerd langs een middengang (karakteristiek voor dergelijke gebouwen). De structuur

- en de niet samengevoegde kamers in met name de zuidvleugel geven inzicht in de leefomstandigheden van het verzorgende personeel (de kloosterzusters) gedurende de jaren vijftig en zestig.
35. De oorspronkelijke binnenmuren op de verdieping van het voormalige economiegebouw vertegenwoordigen positieve monumentale waarde vanwege de structuur waarbij slaapvertrekken zijn gesitueerd langs een middengang. De structuur en met name de niet samengevoegde kamers in met name de noordvleugel geven inzicht in de leefomstandigheden van de lekenzusters in de jaren vijftig en zestig.
 36. De oorspronkelijke binnenmuren op de zolder van het voormalige economiegebouw vertegenwoordigen positieve monumentale waarde vanwege de structuur waarbij slaapvertrekken zijn gesitueerd langs een gang en de samenhang met de positionering van de hoog gewaardeerde dakkapellen. De kamers verschaffen inzicht in de leefomstandigheden van de lekenzusters in de jaren vijftig en zestig.
 37. De op de binnenplaats gerichte gevels van het voormalige economiegebouw vertegenwoordigen positieve monumentale waarde vanwege de voor de bouwstijl, de bouwtijd en de architecten karakteristieke toepassing van vorm en materialen. Niet oorspronkelijke invullingen van de gevel worden buiten deze stelling gelaten.
 38. De gevels en de binnenmuren van het ketelhuis vertegenwoordigen positieve monumentale waarde vanwege de mate van authenticiteit en omdat de gevels en de muren qua vormtoepassing en materiaalgebruik karakteristiek zijn voor de bouwstijl, de bouwtijd en de architecten. Niet oorspronkelijke invullingen van de gevel worden buiten deze stelling gelaten.
 39. De met Polonceauspanten opgetrokken kapconstructie van het ketelhuis is van belang omdat de constructie een sterke verwijzing vormt naar het oorspronkelijke gebruik van het gebouw en vanwege de mate van authenticiteit. Om dezelfde reden wordt positieve monumentale waarde toegekend aan de controlekamer en de daar naartoe leidende trappen.
 40. De kapconstructies van de éénlaags vleugels vertegenwoordigen positieve monumentale waarde vanwege de mate van authenticiteit en vanwege de pragmatische, voor de bouwtijd kenmerkende, samenstelling van delen.
 41. De kapconstructies van de middenvleugel en de meerlaags zijvleugels van het hoofdgebouw vertegenwoordigen positieve monumentale waarde vanwege de mate van authenticiteit en vanwege de pragmatische, voor de bouwtijd kenmerkende, samenstelling van delen.
 42. De interieurindeling van de derde verdieping van de middenvleugel van het hoofdgebouw vertegenwoordigt positieve monumentale waarde vanwege de hoge mate van authenticiteit en omdat de indeling inzicht geeft in de leefomstandigheden van de niet religieuze ziekenverzorgers.
 43. Oorspronkelijke delen van de interieurindeling van de tweede verdieping van het hoofdgebouw vertegenwoordigen positieve monumentale waarde vanwege de authenticiteit, maar vooral vanwege de relatie met de vensterindeling van het in potentie hoog

gewaardeerde exterieur.

44. Het transformatorhuisje vertegenwoordigt positieve monumentale waarde vanwege de mate van authenticiteit maar vooral vanwege de architectonische samenhang met de overige gebouwen van de Klokkenberg.

3.3.5 Indifferente monumentale waarde (van relatief weinig belang) in potentie van (cruciaal) belang:

45. Het metselwerk en de puivulling van de éénlaags vleugels vertegenwoordigen indifferente monumentale waarde vanwege het weinig duidende vorm- en materiaalgebruik alsmede omdat de huidige situatie geheel niet oorspronkelijk is. Reconstructie van de oorspronkelijke situatie met stalen vensters zou resulteren in een hoge monumentale waarde omdat de authentieke situatie het oorspronkelijke gebruik van het gebouw en de stijl van de architectuur veel beter tot uiting brengt. Een deel van de borstwering van de mannenvleugel vertegenwoordigt monumentale waarde vanwege de authenticiteit.
46. De scheidingswanden van samengevoegde kamers op de verdieping van het voormalige kloostergebouw vertegenwoordigen indifferente monumentale waarde, doch zijn in potentie positief te waarderen. Het terugbrengen van tussenwanden (verdwenen als gevolg van de samentrekking van kamers) heeft het herstel van de positief gewaardeerde kamerstructuur ten gevolg, en zal effect hebben op de waardering van de nu nog bestaande scheidingswanden.
47. De scheidingswanden van samengevoegde kamers op de verdieping van het voormalige economiegebouw vertegenwoordigen indifferente monumentale waarde, doch zijn in potentie positief te waarderen. Het terugbrengen van tussenwanden (verdwenen als gevolg van de samentrekking van kamers) heeft het herstel van de positief gewaardeerde kamerstructuur ten gevolg, en zal effect hebben op de waardering van de nu nog bestaande scheidingswanden.

3.3.6 Indifferente monumentale waarde (van relatief weinig belang):

48. Secundaire en niet met de indeling van het exterieur corresponderende binnenmuren in het complex vertegenwoordigen indifferente monumentale waarde vanwege het ontbreken van authenticiteit in combinatie met het veel voorkomende, weinig duidende vorm- en materiaalgebruik.
49. Secundaire vloerafwerkingen, muurafwerkingen en plafonds vertegenwoordigen indifferente monumentale waarde vanwege het ontbreken van authenticiteit in combinatie met het veel voorkomende, weinig duidende vorm- en materiaalgebruik.
50. De volumina die zijn opgetrokken tussen de één- en meerlaags vleugels van het hoofdgebouw, op de binnenplaatsen van het voormalige economiegebouw en het ketelhuis vertegenwoordigen in hun geheel indifferente monumentale waarde vanwege het structuurverstorende

karakter alsmede vanwege het veel voorkomende, weinig duidende vorm- en materiaalgebruik.

51. De vloerconstructie die is aangebracht in de voormalige centrale hal van het hoofdgebouw vertegenwoordigt indifferente monumentale waarde vanwege het structuurverstorende karakter.
52. De binnenmuren in de voormalige lighallen vertegenwoordigen indifferente monumentale waarde vanwege het structuurverstorende karakter (oorspronkelijk waren de hallen ongedeeld).
53. Secundaire kunststofkozijnen, deuren, deurkozijnen en puiken vertegenwoordigen indifferente monumentale waarde vanwege het weinig duidende vorm- en materiaalgebruik.
54. De platte daken van het ketelhuis vertegenwoordigen indifferente monumentale waarde vanwege het weinig duidende vorm- en materiaalgebruik.
55. Het platte dak en de interieurindeling die recentelijk is gemaakt bij de voormalige open plaats van het ketelhuis vertegenwoordigt indifferente monumentale waarde vanwege het structuurverstorende karakter alsmede vanwege het onbetekenende vorm- en materiaalgebruik.
56. Het exterieur van boerderij Schoondonck vertegenwoordigt indifferente monumentale waarde vanwege het veel voorkomende, weinig duidende materiaal- en vormgebruik. De architectuur van het exterieur is qua indeling en detaillering nauwelijks geënt op de negentiende-eeuwse voorganger van de boerderij. Het exterieur wordt tevens indifferent gewaardeerd omdat het ontwerp niet van De Bever/ Van Moorsel is (en dus architectonisch geen relaties vertoont met de Klokkenberg) maar door de vrij onbekende architect B. Wiercx (tevens secretaris van de Algemene Katholieke Kunstenaarsvereniging) uit Breda.
57. Uit bestaande beschrijvingen van boerderij Schoondonck is op de maken dat in het interieur geen elementen aanwezig zijn die op wat voor een manier dan ook te relateren zijn aan de negentiende-eeuwse voorganger van het pand. Aan het interieur en de draagconstructie van deze boerderij wordt derhalve indifferente monumentale waarde toegekend.
58. De uit 1974 daterende bijgebouwen van boerderij Schoondonck vertegenwoordigen indifferente monumentale waarde vanwege het onbeduidende vorm- en materiaalgebruik.
59. Indifferente waarde wordt toegekend aan niet oorspronkelijke interieurindelingen op de verdieping van het voormalige kloostergebouw vanwege het weinig zeggende karakter, de onbeduidende materiaaltoepassing en het vormgebruik.
60. Indifferente waarde wordt toegekend aan niet oorspronkelijke interieurindelingen op de verdieping van het voormalige economiegebouw vanwege het weinig zeggende karakter, de onbeduidende materiaaltoepassing en het vormgebruik.
61. Indifferente waarde wordt toegekend aan niet oorspronkelijke interieurindelingen op de tweede verdieping van het hoofdgebouw vanwege het weinig zeggende karakter, de onbeduidende

materiaaltoepassing en het vormgebruik.

62. Indifferente waarde wordt toegekend aan niet oorspronkelijke interieurindelingen op de zolder van de voormalige meerlaags mannenvleugel van het hoofdgebouw vanwege het weinig zeggende karakter, de onbeduidende materiaaltoepassing en het vormgebruik.
63. Niet-oorspronkelijke dakkapellen vertegenwoordigen indifferente monumentale waarde, vooral vanwege het ontbreken van samenhang met positief of hoog te waarderen indelingen van het interieur en het onbeduidende architectonische belang.

3.3.7 Nader te bepalen:

64. Van delen van de zolderindeling van het voormalige economiegebouw kon de oorspronkelijkheid niet worden vastgesteld op basis van beschikbare beschrijvingen of tekeningenmateriaal. De monumentale waarde is nader te bepalen. Het vermoeden bestaat dat deze delen van later datum zijn, omdat samenhang met de dakkapellenstructuur ontbreekt.

Voor de waardestellingsrepresentatietekening zie bijlage 2 (losse kaart achter in het rapport).

4 Literatuur en bronnen

Literatuur

- Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek – lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2009.
- W. van Avendonk en G. Dirven, *“De Klokkenberg” 1943-1983*, Gilze 1983.
- W. van Avendonk, G. Dirven en F. Duindam, *Medisch Centrum de Klokkenberg – een Monument van Zorg (1943-2000)*, Beerse 2000.
- Kamphuis, bureau voor bouwhistorie, *Bouwhistorische verkenning de Klokkenberg*, Delft 2000.
- SATIJNplus Architecten, *Landgoed ‘Klokkenberg’ – bouwhistorische verkenning met waardestelling*, Born 2010.

Archivalia

- Een aantal bouwtekeningen in het archief van de Klokkenberg.

Bijlage 1. Uittreksel monumentenregister Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Uittreksel uit de Objecten Data Bank

Onderstaand object is
EEN RIJKSMONUMENT,
opgenomen in het Register van beschermde monumenten
ingevolge artikel 4 van de Monumentenwet 1988.

Provincie : Noord-Brabant

Gemeente : Breda

Complexcode: 4836AE-C-01 Monumentnummer : 528717

Aanduiding : Geb Besluitnummer : MS-2008-3367

Besluitdatum :

Complex onderdelen

Aantal : 7

Nummers : 528718, 528719, 528720, 528721, 528722,
528723, 528724

PLAATSELIJKE AANDUIDING

Galderseweg 81 te Breda

OMSCHRIJVING

Inleiding

Het sanatoriumcomplex DE KLOKKENBERG, bestaande uit het
SANATORIUMGEBOUW (verdeeld in een hoofdgebouw, verpleeggebouwen,
kapel, economiegebouw, binnenplaatsen, galerijen), PARK- en
TUINAANLEG, KETELHUIS, TRANSFORMATORHUIS, BOERDERIJ, STOKERSWONING,
DOKTERSWONING, is gerealiseerd in de jaren 1948-1953 naar ontwerp van
de architecten C.H. de Bever en C.M. van Moorsel Pzn. De park- en
tuinaanleg is ontworpen door J.T.P. Bijhouwer. Het werk aan de
gebouwen is uitgevoerd door de N.V. Internationale Gewapende Betonbouw
(I.B.G).

Datum: 28 oktober 2010

Pagina: 1

Postbus 1600

3800 BP Amersfoort

T 033 42 17 421

F 033 42 17 799

info@cultureelerfgoed.nl

www.cultureelerfgoed.nl

Smallepad 5

3811 MG Amersfoort

BRF.24A

Het complex is gelegen ten zuiden van Breda, tussen de Mark en het Markbos, op de overgang van het beekdal en de stroomrug. Het terrein wordt begrensd door de Galderseweg, die langs het Markbos loopt, en de rivier de Mark. De oriëntatie van het is op het zuidoosten zodat de verpleegvleugels veel zon en een wijds uitzicht naar het open Markdal hadden. De stijl van de gebouwde onderdelen is traditionalistisch en toont invloeden van de Romaanse architectuur terwijl de park- en tuinaanleg in een modernere, zakelijker stijl is ontworpen. Getracht is het complex in te passen in het kleinschalige landschap en een schakel te laten vormen tussen het dichte Markbos en het open landschap van de rivier de Mark. Bestaande agrarische inrichtingen en landschapselementen zijn door Bijhouwer in de nieuwe aanleg opgenomen. Voor de bouw van het sanatorium werd door de Brabantse bevolking een miljoen gulden bijeengebracht. De verpleging was in handen van de Congregatie van de Zusters Franciscanessen van de Onbevleete Ontvangenis der Heilige Moeder Gods te Veghel. Bij de locatiekeuze voor het sanatorium werd al rekening gehouden met de relatie tussen de nieuwbouw en het landschap. Oorspronkelijk was aan de stichting Sanatorium de Klokkenberg een terrein geschonken in Molenschot, maar van de bouw op deze locatie werd afgezien vanwege de nabije ligging van vliegveld Gilze-Rijen. Een adviescommissie vond een nieuw terrein dat voldeed aan de eisen, zoals hooggelegen droge zandgrond met geringe cultuurwaarde. Het was het terrein van de hoeve Schoondonk, een rond 1650 ontstane langgevelboerderij (afgebrand in 1967). Het sanatoriumcomplex was eind 1953 gereed en werd op 29 juni 1954 geopend door Koningin Juliana. Doordat er steeds betere medicijnen tegen tuberculose werden ontwikkeld kwamen er als snel bedden leeg te staan. Toen na 1969 geen TBC-patiënten meer werden opgenomen werd ook de verpleging door de zusters beëindigd. Het ziekenhuis ontwikkelde zich tot een multi-categoriaal ziekenhuis. Het zusterhuis werd omgebouwd tot afdeling voor kinder- en jeugdpsychiatrie.

Omschrijving

Aan de zuidzijde een hoofdgebouw, dat aan weerszijden een verpleeggebouw heeft: aan de westzijde voor vrouwen, aan de oostzijde voor mannen. Aan de noordzijde van het hoofdgebouw een binnenplaats met verbindingsvleugels die aan de westzijde naar een economiegebouw leiden en aan de oostzijde naar een zusterhuis. Tussen deze beide carrévormige bouwdelen bevindt zich een tweede binnenplaats, deze wordt aan de zuidzijde afgesloten door een galerij en aan de noordzijde door een kapel. Deze kapel staat in de as van het complex.

Datum: 28 oktober 2010

Pagina: 2

Aan de noordoostzijde van het hoofdgebouw staat een ketelhuis. Aan de zijde van de Galderseweg zijn bosvakken aangelegd. In één daarvan, dicht bij de entree aan de Galderseweg staat een transformatorhuisje. Daarnaast staat een boerderij. Een laan haaks op de Galderseweg leidt naar de voormalige boerderij Schoondonk. Op de percelen die aan deze laan grenzen staan de voormalige stokerswoning en dokterswoning. Zie voor de omschrijving van de beschermde objecten de afzonderlijke objectbeschrijvingen.

Waardering

Het complex DE KLOKKENBERG is van algemeen belang als toonbeeld van de vroege wederopbouw en tevens als evidente mijlpaal in de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland:

- als uitdrukking van een sociale ontwikkeling, de bestrijding van tuberculose;
- vanwege de cultuurhistorische en architectuurhistorische waarde als uitdrukking van de wijze waarop de sociale en rooms-katholieke structuur van de jaren 50 tot uitdrukking komt in de aanwezigheid van een kapel, aparte verpleeggebouwen voor mannen en vrouwen en de gedeelten voor 'klasse-verpleging' en een zusterhuis.
- vanwege de cultuurhistorische waarde als zelfvoorzienend complex met ketelhuis, trafohuis, boerderij en fruitbomen.
- in de oeuvres van C.H. de Bever, C.M. van Moorsel en J.T.P.

Bijhouwer;

- vanwege de ensemblewaarde met betrekking tot de functionele en visuele relatie tussen de verschillende complexonderdelen;
- vanwege de ensemblewaarde wegens de hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing en de historisch-ruimtelijke relatie met de groenvoorzieningen, wegen, wateren en bodemgesteldheid;
- vanwege de gaafheid van het complex;
- vanwege het belang van het complex wegens de hoogwaardige kwaliteit van de samenstellende onderdelen (sanatoriumgebouw, park- en tuinaanleg, ketelhuis, transformatorhuisje, boerderij en woonhuizen);
- vanwege het belang van het complex in de relatie tot de visuele gaafheid van de landschappelijke omgeving;
- vanwege de grote mate van herkenbaarheid;
- vanwege het belang van het complex wegens de typologische en functionele zeldzaamheid;
- vanwege de imposante stedenbouwkundige opzet met groenaanleg;

Datum: 28 oktober 2010

Pagina: 3

INSCHRIJVING

Kantoor bewaarder : (Nog) niet ingeschreven

Inschrijvingsdatum :

Deel/Registratienummer : /

=====

Datum: 28 oktober 2010

Pagina: 4

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Uittreksel uit de Objecten Data Bank

Onderstaand object is
EEN RIJKSMONUMENT,
opgenomen in het Register van beschermde monumenten
ingevolge artikel 4 van de Monumentenwet 1988.

Provincie : Noord-Brabant Monumentnummer : 528718
Gemeente : Breda Besluitnummer : MS-2008-3367
Objectcode : 4836AE-00081-01 Besluitdatum :
Aanduiding : Geb

Onderdeel van
Complex : 528717 Rijksmonument
4836AE-C-01
De Klokkenberg

PLAATSELIJKE AANDUIDING

Plaats : Breda
Straat : Galderseweg
Huisnummer : 81

KADASTRALE AANDUIDING

Kad. Gemeente : Ginneken
Sectie : H
Nummer : 2500

Kad. Gemeente : Ginneken
Sectie : H
Nummer : 2504

OMSCHRIJVING

Inleiding
SANATORIUMGEBOUW behorende tot het sanatoriumcomplex De Klokkenberg,
gebouwd in 1951-1953 naar ontwerp van de architecten C.H. de Bever en

Datum: 28 oktober 2010
Pagina: 5

C.M. van Moorsel Pzn. in traditionalistische stijl. Het sanatoriumgebouw is onder te verdelen in een hoofdgebouw, verpleeggebouwen, kapel, economiegebouw, binnenplaatsen en galerijen. Het hoofdgebouw met de verpleegvleugels voor tuberculosepatiënten richt zich op het zuidoosten zodat het veel zonlicht zou binnenkrijgen en een wijds uitzicht op het beekdal van de Mark heeft. Het gebouw heeft een symmetrische opzet waarbij de kapel in de as staat en de bouwmassa's door gangen zijn verbonden. De kapel heeft hierbij een dominante positie vanwege de grootte en de positionering: de kapel is het eerste bouwdeel dat de bezoeker gewaar wordt vanaf de entree. Cornelis Hubertus (Cees) de Bever (1897-1965), architect uit Eindhoven, was sterk beïnvloed door het werk van Kropholler en Granpré Molière en tevens Eschauzier en Rouville de Meux. De architectuur van de kapel en de torens van het hoofdgebouw van De Klokkenberg worden aan De Bever toegekend vanwege de gelijkenissen met andere werken van zijn hand zoals het PNEM gebouw in 's-Hertogenbosch en de OLV Hemelvaartkerk in Raamsdonkveer. De architect Cornelis Marie van Moorsel (1892-1962) werkte na zijn studie bij A.J. Kropholler en was lange tijd redacteur van het R.K. Bouwblad. Zijn bekendste werk is het sanatorium Bergh en Bosch te Bilthoven dat hij ontwierp met B.M. Koldewey. Vanwege de overeenkomsten met de plattegrond van Bergh en Bosch wordt vermoed dat Van Moorsel bij het ontwerpen van De Klokkenberg voornamelijk aan de lay-out en de detaillering van de lighallen heeft gewerkt. De gebrandschilderde ramen zijn van de Brabantse kunstenaar Marius de Leeuw (1915-2000). Van 1954-1969 werd de verpleging gedaan door de Zusters Franciscanessen van de Onbevleete Ontvangenis der H. Moeder Gods te Veghel. Zij waren gehuisvest in het zusterhuis. Vanaf 1969 werden er geen TBC-patiënten meer opgenomen en kreeg het complex een ziekenhuisfunctie. De aard van deze functie brengt met zich mee dat het complex diverse malen verbouwd is. In de kapel, die is gedesacraliseerd, zijn op het orgelbalkon en in de voormalige sacristie elementen opgeslagen die tot de aankleding van de kapel behoorden zoals banken, beelden en een bronzen crucifix. De gekruisigde Christus met een tekstrol JESUS NAZARENUS REX JUDAEORUM (INRI) is voorzien van de tekst: Geschenk van de architecten De Bever en Van Moorsel 1953 EV.

Omschrijving

Het SANATORIUMGEBOUW heeft een samengestelde, symmetrische plattegrond met aan de zuidzijde het hoofdgebouw met verpleegvleugels, aan de

Datum: 28 oktober 2010

Pagina: 6

noordzijde de kapel, aan de westzijde het zusterhuis en aan de oostzijde het economiegebouw. Deze gebouwdelen zijn verbonden door éénlaags verbindingsgangen die tevens twee binnenplaatsen vormen. De verbindingsgangen zijn bouwlichamen met gesloten zadel of lessenaarsdaken met toegangsdeuren en vensters. De binnenplaatsen worden ontsloten door poorten. De architectuur bestaat uit sober baksteen metselwerk met regelmatige vensterindeling die is verlevendigd door architectonische elementen zoals biforae en triforae, muraalbogen en loggia's. De vensters bevatten houten kozijnen met stalen ramen, waarvan een groot deel is vervangen door kunststof kozijnen en ramen. Accenten zijn aangebracht in natuursteen. De draagconstructies bestaan voornamelijk uit gewapend betonnen vloeren of uit enkelvoudige houten vloeren. De kapconstructies bestaan uit ijzeren spanten met gordingen en beschoten daken gedekt met pannen. Een belangrijke karakteristiek is de structuur met verbindingsgangen waardoor binnenplaatsen worden gevormd. In deze verbindingsgangen zijn poorten aangebracht, met zorgvuldig gemetselde bakstenen koepelgewelven. Boven een aantal toegangsdeuren zijn boogvelden voorzien van siermetselwerk. In het interieur is een structuur met gangen en trappenhallen voorzien van natuursteen.

HOOFDGEBOUW

Exterieur

Het hoofdgebouw bestaat uit een hoofdvleugel van vier bouwlagen met kap, aangrenzend twee vleugels van drie bouwlagen. De oostelijke vleugel was voor de verpleging van mannen, de westelijke vleugel voor de verpleging van vrouwen. Op de overgang van de vleugels zijn accenten aangebracht in de vorm van twee torens met een naaldspits. Beide zijvleugels hebben aan de uiteinden een afzonderlijk éénlaags gebouw voor klassenverpleging en waren door een gang met de andere vleugels verbonden. Het gebouw is opgetrokken in baksteen en heeft een regelmatige vensterindeling. Centraal in de noordgevel, aan de binnenplaats, is de hoofdentree aangebracht. Deze is opgebouwd uit drie natuurstenen gewelven die steunen op twee ronde kolommen. De entree wordt benadrukt door de een stenen reliëf met gedeeltelijk geabstraheerde voorstellingen die verwijzen naar Genesis, in het midden het motief van de Maiestas Domini, een Christusfiguur zittende op een boog. In de entree is een gedenksteen voor de bouw van het sanatorium geplaatst. De noordgevels van de verpleegvleugels hebben uitspringende gebogen muurvlakken met glas-in-loodvensters. De verpleegvleugels hebben aan de zuidzijde een getrapte opbouw met op de

Datum: 28 oktober 2010

Pagina: 7

begane grond een open beddenhal met geknikt betonnen dak en op derde bouwlaag een ligstoelenhal. De hallen kenden een open opzet.

Interieur

De representatieve ruimtes hebben een rijke afwerking en de gebruiksruimtes zijn sober vormgegeven. Door modernisering en uitgeoefend aan het einde van de 20ste eeuw is het interieur gewijzigd.

De hoge centrale entreehal heeft een uitbouw in de zuidgevel die is voorzien van glas-in-loodramen van Marius de Leeuw (gedateerd 1954).

In de hal is tegen de westelijke wand een tegeltableau aangebracht waarop de situering van De Klokkenberg staat weergegeven, vermoedelijk ook van Marius de Leeuw. De trappen hebben natuurstenen treden bekleed met leisteen en sober gedetailleerde traphekken met houten leuningen.

Op de vloeren van de traphallen liggen leistenen platen. De wanden hebben een bakstenen lambrisering met een plint van geglaazuurde stenen. De bakstenen wand in de traphal is opengewerkt met nissen. De bovenverdieping, die geen representatieve functie had, kent een eenvoudiger afwerking. De trap heeft hier treden van gebakken tegels. De gangen zijn onderverdeeld in segmenten door tudorboogvormige tochtportalen met klapdeuren. In de nog oorspronkelijke glasdeuren zijn klokjes geëtst.

Aan de noordzijde van het hoofdgebouw een binnenplaats met aan beide zijden verbindingsvleugels met galerijen die aan de westzijde leiden naar het zusterhuis aan de oostzijde naar het economiegebouw. De binnenplaats wordt aan de zuidzijde afgesloten door een galerij en aan de noordzijde door de kapel.

ZUSTERHUIS (westelijk carrégebouw)

Exterieur

Het zusterhuis heeft een carrévormige plattegrond, bestaande uit drie vleugels van twee bouwlagen met een zadeldak en dakkapellen. De binnenplaats wordt gesloten door een verbindingsgang van één bouwlaag. De oostgevel van het zusterhuis sluit aan op een binnenplaats en is voorzien van een arcade met natuurstenen kolommen en twee verbindingsgangen. De westgevel is verlevendigd met muraalbogen.

Interieur

De begane grond is ingedeeld met een kruisgang waaraan vertrekken liggen. De verdiepingen kennen een indeling met een middengang. De gangen zijn sober vormgegeven terwijl de traphallen architectonisch verder zijn uitgewerkt. Ter plaatse van de aansluiting op de verbindingsgang op de zuidoosthoek bevindt zich een hal waarbij van natuurstenen kolommen de draagmuren vervangen.

ECONOMIEGEBOUW (oostelijk carrégebouw)

Exterieur

Het economiegebouw heeft een carrévormige plattegrond, gevormd door drie vleugels van twee bouwlagen met zadeldak en dakkapellen. Een vierde (oostelijke) vleugel van één bouwlaag sluit de binnenplaats.

Hier bevindt zich de keuken. De westgevel sluit aan op een binnenplaats en is voorzien van een arcade met natuurstenen kolommen met daarover een houten draagbalk die de aankapping draagt. Op de galerij sluiten twee verbindingsgangen aan. De entree bevindt zich in de westgevel. De noordgevel heeft rechthoekige vensters, een triforium met natuurstenen deelzuilen en een loggia op de westhoek. De zuidgevel en oostgevel hebben een sobere gevelindeling. De dakkapellen zijn bekleed met keramische daktegels en hebben houten kozijnen met stalen ramen.

Interieur

De begane grond is ingedeeld met een kruisgang waaraan vertrekken liggen. De verdiepingen kennen een indeling met een middengang. De gangen zijn sober vormgegeven terwijl de traphallen architectonisch verder zijn uitgewerkt. Ter plaatse van de aansluiting met de verbindingsgang is een hal waarbij natuurstenen kolommen draagmuren vervangen.

Het economiegebouw en het zusterhuis zijn met de kapel verbonden door middel van verbindingsgangen, waarin poorten zijn aangebracht.

KAPEL

Exterieur

De neo-romaanse kapel heeft een basilicale opzet met een schip met transeptarmen, een forse vieringtoren, een absis en een entreepartij. De entreepartij is opgetrokken in tufsteen en bezit een tentdak, bekroond met een bol met daarop een kruis. Boven de dubbele ingangsdeuren zijn de letters D.O.M. aangebracht. In het boogveld boven de deur een reliëf met het Maiestas Domini motief, voorstellende Christus in een mandorla omringd door een stier, een adelaar, een mensfiguur en een leeuw: de symbolen voor de vier evangelisten Lucas, Johannes, Matthëus en Marcus. Voor de entree is een stoep aangebracht. Het schip is gedekt met een zadeldak en heeft in de zijgevels rondboogvormige ramen. De vieringtoren heeft rondboogvormige ramen en een tentdak met daarop een met lood bekleed klokkentorentje bekroond met een filigraan bol met een kruis. De transeptarmen hebben biforae en schilddaken.

Interieur

Het interieur van de kapel kent een sobere afwerking. De wanden bestaan uit schoon metselwerk en de vloeren zijn voorzien van leistenen plavuizen. Vanaf de entree gezien: de zijbeuken worden van de middenbeuk gescheiden door arcades met natuursteen kolommen. De middenbeuk heeft een vlakke balkenzoldering met moer- en kinderbinten, het koor en de zijruimten hebben een aankapping met balkenzoldering waarvan alleen de moerbalken in het koor voorzien zijn van sleutelstukken. Alle moerbalken rusten op natuurstenen consoles. Aan de westzijde een zijkapel met altaar. Aan de oostzijde een kapel. In het middenschip staat aan de zuidzijde op het balkon een orgel van de gebr. Vermeulen uit Weert. Het orgelbalkon rust op een arcade, die is dichtgemetseld waardoor de onderliggende ruimte bij een toegangsportaal is getrokken. Aan de weerszijden van het ingangsportaal zijn nevenruimten gelegen. Aan de westzijde zijn toiletten geplaatst, aan de oostzijde is de sacristie. In het metselwerk van de muren zijn elementen opgenomen zoals natuurstenen wijwaterbakjes en ijzeren kandelaars met daaronder een natuurstenen kruisje.

Waardering

Het SANATORIUMGEBOUW van het complex Sanatorium De Klokkenberg is van algemeen belang als toonbeeld van de vroege wederopbouw en tevens als evidente mijlpaal in de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland:

- als uitdrukking van een sociale ontwikkeling, de bestrijding van tuberculose;
- vanwege de cultuurhistorische waarde als uitdrukking van de wijze waarop de sociale en rooms-katholieke structuur van de jaren 50 tot uitdrukking komt in de aanwezigheid van een kapel, aparte verpleeggebouwen voor mannen en vrouwen en de gedeelten voor 'klasse-verpleging' en een zusterhuis;
- vanwege het belang van het gebouw in de oeuvres van C.H. de Bever en C.M. van Moorsel.;
- vanwege de ensemblewaarde met betrekking tot de functionele en visuele relatie tussen de verschillende complexonderdelen;
- vanwege de ensemblewaarde wegens de hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing en de historisch- ruimtelijke relatie met de groenvoorzieningen, wegen, wateren en bodemgesteldheid;
- vanwege het belang van het gebouw in de relatie tot de visuele gaafheid van de landschappelijke omgeving;
- vanwege het belang van het gebouw wegens de typologische en functionele zeldzaamheid;

Datum: 28 oktober 2010

Pagina: 10

- vanwege de imposante stedenbouwkundige opzet met groenaanleg;
- als gaaf voorbeeld van een naoorlogs sanatorium in traditionalistische stijl;
- als uitdrukking van een sociale ontwikkeling, de bestrijding van tuberculose;
- vanwege de cultuurhistorische en architectuurhistorische waarde als uitdrukking van de wijze waarop de sociale en rooms-katholieke structuur van de jaren 50 tot uitdrukking komt in de aanwezigheid van een kapel, aparte verpleeggebouwen voor mannen en vrouwen en de gedeelten voor 'klasse- verpleging' en een zusterhuis;
- vanwege de imposante stedenbouwkundige opzet en de samenhang met de groenaanleg;
- vanwege de grote mate van gaafheid;
- vanwege de grote mate van herkenbaarheid in het oeuvre van C.H. de Bever en C.M. van Moorsel;
- vanwege de zeldzaamheid van het gebouwtype; het is een van de laatste voorbeelden van sanatoriumbouw.

INSCHRIJVING

Kantoor bewaarder : (Nog) niet ingeschreven

Inschrijvingsdatum :

Deel/Registratienummer : /

=====

Datum: 28 oktober 2010

Pagina: 11

Uittreksel uit de Objecten Data Bank

Onderstaand object is
EEN RIJKSMONUMENT,
opgenomen in het Register van beschermde monumenten
ingevolge artikel 4 van de Monumentenwet 1988.

Provincie : Noord-Brabant Monumentnummer : 528719
Gemeente : Breda Besluitnummer : MS-2008-3367
Objectcode : 4836AE-00081-02 Besluitdatum :
Aanduiding : Geb

Onderdeel van
Complex : 528717 Rijksmonument
4836AE-C-01
De Klokenberg

PLAATSELIJKE AANDUIDING

Plaats : Breda
Straat : Galderseweg
Huisnummer : bij 81

KADASTRALE AANDUIDING

Kad. Gemeente : Ginneken
Sectie : H
Nummer : 2432

Kad. Gemeente : Ginneken
Sectie : H
Nummer : 2500

Kad. Gemeente : Ginneken
Sectie : H
Nummer : 2501

Kad. Gemeente : Ginneken

Datum: 28 oktober 2010
Pagina: 12

Sectie : H
Nummer : 2502

Kad. Gemeente : Ginneken
Sectie : H
Nummer : 2503

Kad. Gemeente : Ginneken
Sectie : H
Nummer : 2504

Kad. Gemeente : Ginneken
Sectie : H
Nummer : 2518

Kad. Gemeente : Ginneken
Sectie : H
Nummer : 2519

OMSCHRIJVING

Inleiding

PARK- EN TUINAANLEG van complex Sanatorium De Klokkenberg, ontworpen door J.T.P. Bijhouwer. De stijl van het park is modern-zakelijk. Bij de beplanting is gebruik gemaakt van traditionele soorten zoals veldesdoorn, lijsterbes, linden en berken. De park- en tuinaanleg werd in het landschap geïntegreerd met gebruikmaking van bestaande structuren zoals houtwallen, singels en lanen. In de aanleg werden daarnaast agrarische inrichtingen en elementen opgenomen, die mede als doel hadden in voedsel voor patiënten en personeel te voorzien, zoals groentetuinen voor de religieuzen bij het zusterhuis, een hoogstamboomgaard bij het ketelhuis en leifruit in de nissen van de wandelgang tussen het zusterhuis en de westelijke verpleegvleugel. Aan de zuidoostzijde van de verpleegvleugels vormden sierperken de grens tussen de weilanden en de aanleg rond het sanatorium. Aan de weilandzijde waren deze voorzien van de thans nog aanwezige lage beukenhagen als rug. Dergelijke hagen vormden op hoger schaalniveau geen visuele grens waardoor het landschap open bleef. Rond 1970 is de Mark rechtgetrokken, waarbij de grootschalige, schilderachtige, kronkels zijn verdwenen. De paden zijn in eerste instantie

Datum: 28 oktober 2010
Pagina: 13

georiënteerd op de gevellijnen van de gebouwen en lopen parallel aan de as van het complex of schuin en haaks daarop. Een uitzondering hierop vormt de oprijlaan vanaf de verdwenen rotonde. Typerend voor het werk van Bijhouwer is het licht gebogen pad dat van het ketelhuis naar de oostelijke verbindingsvleugel van de tweede binnenplaats liep. Elementen als de beukenlaan die langs de verpleegvleugels loopt en een bomencirkel tussen de verpleegvleugels in de Mark behoren niet tot de oorspronkelijke aanleg en hebben de in het ontwerp essentiële relatie tussen de verpleegvleugels en zicht van daaruit naar de open ruimte van het Markdal verstoord. De aanleg is tevens op enkele plaatsen gewijzigd doordat parkeerplaatsen zijn aangelegd. De rechthoekige waterpartij die in een verdiept gazon was aangelegd op de binnenplaats bij de hoofdingang is verwijderd. J.T.P. (Jan Tijs Pieter) Bijhouwer (1898-1974) was als eerste hoogleraar landschapsarchitectuur in Wageningen de leermeester van generaties landschapsarchitecten. Zijn werk is van grote invloed geweest op het na-oorlogse denken over cultuurlandschap. Zijn filosofie van vernieuwing van het landschap met behoud van de identiteit komt tot uitdrukking in de aanleg van de Klokkenberg.

Omschrijving

Aanleg bestaande uit een gesloten gebied met boskamers in het westen en vergezichten over het Markdal met open gebieden in het zuiden. Daartussen het grote sanatoriumgebouw. Het geheel doortrokken door op de gebouwen afgestemde wandelpaden en lanen.

Aan de noordwestzijde van de aanleg, langs de Galderseweg zijn bosvakken aangelegd die het gebouwencomplex De Klokkenberg aan het zicht onttrekken. Haaks op de Galderseweg loopt een oprit westwaarts, die is omzoomd met een dubbele rij lindebomen in driehoeksverband. De beëindiging van deze toegangsweg werd gevormd door een rotonde, beplant met bomen, die het draaipunt van de oprit vormde. Een pad, begeleid door een oude houtwal, loopt rechtdoor naar het verscholen gelegen ketelhuis. Doordat de loop van dit pad is gewijzigd, is de rotonde als het ware afgevlakt. De rotonde is het schakelpunt van een hoekverdraaiing. De belangrijkste as van het complex loopt vanaf de rotonde schuin naar rechts, naar het zuiden. Op deze as staat de kapel. Voor de kapel ligt een grasveld met aan weerszijden paden omzoomd met dubbele rijen lindebomen. De kapel domineert het gehele voorterrein doordat de overige bouwdelen door beplanting aan het zicht zijn onttrokken. De route naar de hoofdentree vervolgt door de poorten aan weerszijden van de kapel waardoor de eerste -verharde-

Datum: 28 oktober 2010

Pagina: 14

binnenplaats wordt bereikt en vervolgens de tweede binnenplaats. De binnenplaats heeft in het midden een grasveld. Langs de Galderseweg is de overgang van het Markbos naar de openruimte verzacht doordat hier naaldbomen zijn geplant. De bosvakken die hier zijn aangelegd werken als groene kamers. Naast de entree is een bosvak waar in de open ruimte een transformatorgebouwtje staat. De open ruimte is omzoomd door een lage haag van veldesdoorn. In de daaropvolgende hof staan rijen lijsterbesbomen. Vrijwel parallel aan de Galderseweg loopt een berkenlaan met veldesdoornhagen. Deze laan bestond al en is door Bijhouwer in de aanleg opgenomen en beplant. De zuidelijke grens van de aanleg wordt gevormd door de oorspronkelijke oprijlaan van boerderij Schoondonk, die ook Galderseweg heet. De laan is beplant met een dubbele rij beuken in driehoeksverband. Aangrenzend liggen kavels met personeelswoningen. Aan de buitenzijde van het zusterhuis loopt een pad naar de westelijke verpleegvleugel, met daarlangs lijsterbessen. In de nissen van de westelijke wandelgang groeien leibomen. Langs de zuidoostgevel van het gebouw, waar de lighallen waren, staan zilversdoorns en beukenhagen. De zilversdoorns filteren het licht voor de lighallen. De vleugels kijken uit op een reeks van velden die een overgang van het gebouw naar het verkavelingspatroon van het Markdal vormen. Patiënten hadden vanuit de verpleegvleugels een pastoraal uitzicht op de hoeve Schoondonk.

Waardering

De PARK- en TUINAANLEG van De Klokkenberg is van algemeen belang als toonbeeld van de vroege wederopbouw en tevens als evidente mijlpaal in de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland:

- vanwege het bijzondere belang van de aanleg voor de geschiedenis van de landschapsarchitectuur;
- vanwege het bijzondere belang van de aanleg voor het oeuvre van de belangrijke landschapsarchitect J.T.P. Bijhouwer;
- vanwege het belang van de aanleg wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp;
- vanwege de ensemblewaarde met betrekking tot de functionele en visuele relatie tussen de verschillende complexonderdelen;
- vanwege het belang wegens de hoogwaardige kwaliteit van de historisch-ruimtelijke relatie met het omliggende cultuurlandschap;
- vanwege de gaafheid;
- vanwege de herkenbaarheid;
- vanwege het belang van de aanleg in relatie tot de visuele en structurele gaafheid van de landschappelijke omgeving.

Datum: 28 oktober 2010

Pagina: 15

INSCHRIJVING

Kantoor bewaarder : (Nog) niet ingeschreven

Inschrijvingsdatum :

Deel/Registratienummer : /

=====

Datum: 28 oktober 2010

Pagina: 16

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Uittreksel uit de Objecten Data Bank

Onderstaand object is
EEN RIJKSMONUMENT,
opgenomen in het Register van beschermde monumenten
ingevolge artikel 4 van de Monumentenwet 1988.

Provincie : Noord-Brabant Monumentnummer : 528720
Gemeente : Breda Besluitnummer : MS-2008-3367
Objectcode : 4836AE-00081-03 Besluitdatum :
Aanduiding : Geb

Onderdeel van
Complex : 528717 Rijksmonument
4836AE-C-01
De Klokkenberg

PLAATSELIJKE AANDUIDING

Plaats : Breda
Straat : Galderseweg
Huisnummer : bij 81

KADASTRALE AANDUIDING

Kad. Gemeente : Ginneken
Sectie : H
Nummer : 2502

OMSCHRIJVING

Inleiding

Vrijstaand TRANSFORMATORHUISJE behorend tot het complex van Sanatorium
De Klokkenberg. Het transformatorhuisje is gebouwd in de periode
1951-1953 en is ontworpen door C.H. de Bever en C.M. van Moorsel. Het
transformatorhuisje staat aan de noordwestzijde van het complex bij de
Galderseweg.
Omschrijving

Datum: 28 oktober 2010
Pagina: 17

Het gebouwtje heeft een rechthoekige plattegrond en is opgetrokken in baksteen. Het is gedekt met een schilddak met pannen. De gevels zijn uitgevoerd in sober metselwerk met in de noord- oost- en westgevel een toegang. Boven de opening in de noordgevel is een oculus aangebracht voor de ventilatie. De toegangen in de oost- en westgevel zijn voorzien van een gemetseld toegangstrapje. In alle gevels zijn aan de boven en onder vierkante ventilatieopeningen aangebracht. De kunststenen dakrand vormt tevens de goot.

Waardering

Het TRANSFORMATORHUISJE van complex Sanatorium De Klokkenberg is van algemeen belang als toonbeeld van de vroege wederopbouw:

- van cultuurhistorische waarde als onderdeel van het sanatorium dat bijdroeg aan het zelfvoorzienende karakter;
- vanwege de ensemblewaarde met betrekking tot de functionele en visuele relatie tussen de verschillende complexonderdelen;
- vanwege de grote mate van gaafheid;
- vanwege de grote mate van herkenbaarheid.

INSCHRIJVING

Kantoor bewaarder : (Nog) niet ingeschreven

Inschrijvingsdatum :

Deel/Registratienummer : /

=====

Datum: 28 oktober 2010

Pagina: 18

Uittreksel uit de Objecten Data Bank

Onderstaand object is
EEN RIJKSMONUMENT,
opgenomen in het Register van beschermde monumenten
ingevolge artikel 4 van de Monumentenwet 1988.

Provincie : Noord-Brabant Monumentnummer : 528721
Gemeente : Breda Besluitnummer : MS-2008-3367
Objectcode : 4836AE-00081-04 Besluitdatum :
Aanduiding : Geb

Onderdeel van
Complex : 528717 Rijksmonument
4836AE-C-01
De Klokkenberg

PLAATSELIJKE AANDUIDING

Plaats : Breda
Straat : Galderseweg
Huisnummer : bij 81

KADASTRALE AANDUIDING

Kad. Gemeente : Ginneken
Sectie : H
Nummer : 2519

OMSCHRIJVING

Inleiding

KETELHUIS, behorend tot het complex Sanatorium De Klokkenberg. Het ketelhuis is gebouwd in de periode 1951-1953 en is ontworpen door C.H. de Bever en C.M. van Moorsel. Het staat aan de noordoostzijde van het hoofdgebouw van het complex de Klokkenberg. Oorspronkelijk bevatte het gebouw stalen kozijnen en ramen en deuren.

Omschrijving

Datum: 28 oktober 2010
Pagina: 19

Het KETELHUIS is opgetrokken uit baksteen op een rechthoekige plattegrond en gedekt met een schilddak. Aan de oostzijde staat een hoge schoorsteen. Aan de noord-, oost- en zuidzijde word het ketelhuis omgeven door lage vleugels met platte daken, die kantoren, werkruimtes en garages bevatten. Aan de noordgevel zijn ter plaatse van de garages dubbele houten deuren aanwezig. Boven de segmentboogvormige openingen zijn oculi aangebracht voor de ventilatie. Binnen is een open ketelhal met aan de zuid- en noordzijde een dienstingang die de belendende vertrekken ontsluit. De vertrekken en gangen hebben van origine een lambriserings van gele baksteen waarbij in de ketelhal een plint van geglaazuurde baksteen is aangebracht. De kamer van de opzichter van de ketelhal is uitgevoerd in ijzer en glas en toegankelijk via een bakstenen trap met ijzeren balustrade. De hal heeft een ijzeren kapconstructie met polonceauspanten en houten gordingen met houten dakbeschot. De geel geschilderde spanten staan op een natuurstenen blok dat op een uitmetseling is geplaatst.

Waardering

Het KETELHUIS van complex Sanatorium De Klokkenberg is van algemeen belang als toonbeeld van de vroege wederopbouw:

- vanwege de ensemblewaarde met betrekking tot de functionele en visuele relatie tussen de verschillende complexonderdelen;
- vanwege de grote mate van gaafheid;
- vanwege de grote mate van herkenbaarheid;
- van cultuurhistorische waarde als onderdeel van het sanatorium dat bijdroeg aan het zelfvoorzienende karakter.

INSCHRIJVING

Kantoor bewaarder : (Nog) niet ingeschreven

Inschrijvingsdatum :

Deel/Registratienummer : /

=====

Datum: 28 oktober 2010

Pagina: 20

Uittreksel uit de Objecten Data Bank

Onderstaand object is
EEN RIJKSMONUMENT,
opgenomen in het Register van beschermde monumenten
ingevolge artikel 4 van de Monumentenwet 1988.

Provincie : Noord-Brabant Monumentnummer : 528722
Gemeente : Breda Besluitnummer : MS-2008-3367
Objectcode : 4836AD-00085-01 Besluitdatum :
Aanduiding : Geb

Onderdeel van
Complex : 528717 Rijksmonument
4836AE-C-01
De Klokkenberg

PLAATSELIJKE AANDUIDING

Plaats : Breda
Straat : Galderseweg
Huisnummer : 85

KADASTRALE AANDUIDING

Kad. Gemeente : Ginneken
Sectie : H
Nummer : 2519

OMSCHRIJVING

Inleiding

BOERDERIJ Sweep, gebouwd in ambachtelijk-traditionele stijl, behorend tot het complex Sanatorium De Klokkenberg. De boerderij staat ten noordwesten van het hoofdgebouw van het complex de Klokkenberg.

Omschrijving

Het woongedeelte is gebouwd op een rechthoekige plattegrond en bestaat uit één bouwlaag met kap. Het zadeldak is gedekt met rode pannen. De

Datum: 28 oktober 2010
Pagina: 21

kozijnen, ramen en deuren zijn van hout. Het interieur met oorspronkelijke indeling vertoont een gang met een terrazzovloer en geschilderde imitatie-marmeren wanden en een sober stucplafond. Het schilderwerk in de gang betreft de oorspronkelijke kleurafwerking. Ook het schuurgedeelte is gebouwd op een rechthoekige plattegrond en bestaat uit een bouwlaag met kap. De gevels zijn opgetrokken in metselwerk met kettingverband en het zadeldak is gedekt met rode pannen. De gevelindeling is utilitair van karakter met diverse stalramen, staldeuren en ventilatieroosters. De hoofddraagconstructie van de kap is gevormd door vier grenenhouten kapspanten in combinatie met het metselwerk van de buitengevels. Spantopbouw bestaande uit een tussenbalkjuk waarop een nokstijlspant met spantussenbalkstuk en kreupele stijlen is geplaatst.

Waardering

De BOERDERIJ van complex Sanatorium De Klokkenberg is van algemeen belang als toonbeeld van de vroege wederopbouw:

- vanwege de ensemblewaarde met betrekking tot de functionele en visuele relatie tussen de verschillende complexonderdelen;
- vanwege de grote mate van gaafheid;
- vanwege de grote mate van herkenbaarheid;
- van cultuurhistorische waarde als onderdeel van het sanatorium dat bijdroeg aan het zelfvoorzienende karakter.

INSCHRIJVING

Kantoor bewaarder : (Nog) niet ingeschreven

Inschrijvingsdatum :

Deel/Registratienummer : /

=====

Datum: 28 oktober 2010

Pagina: 22

Uittreksel uit de Objecten Data Bank

Onderstaand object is
EEN RIJKSMONUMENT,
opgenomen in het Register van beschermde monumenten
ingevolge artikel 4 van de Monumentenwet 1988.

Provincie : Noord-Brabant Monumentnummer : 528723
Gemeente : Breda Besluitnummer : MS-2008-3367
Objectcode : 4836AD-00093-01 Besluitdatum :
Aanduiding : Geb

Onderdeel van
Complex : 528717 Rijksmonument
4836AE-C-01
De Klokkenberg

PLAATSELIJKE AANDUIDING

Plaats : Breda
Straat : Galderseweg
Huisnummer : 93

KADASTRALE AANDUIDING

Kad. Gemeente : Ginneken
Sectie : H
Nummer : 2519

OMSCHRIJVING

Inleiding

Voormalige STOKERSWONING behorend tot het complex Sanatorium de Klokkenberg. De woning is ontworpen door C.H. de Bever en C.M. van Moorsel in traditionalistische stijl en is gebouwd in de periode 1951-1953. Het huis maakt deel uit van een rij huizen aan de zuidzijde van het terrein.

Omschrijving

Datum: 28 oktober 2010
Pagina: 23

De STOKERSWONING is gebouwd op rechthoekige plattegrond en is opgetrokken in metselwerk en heeft een schilddak gedekt met blauwgrijze pannen, doorbroken door schoorstenen. De hoofdingang heeft een deur met bovenlicht met omlijsting. Vensters met draairamen met een roede. Aan de rechtergevel een éénlaags bouwdeel met schilddak. Het huis heeft zijn oorspronkelijke inrichting en structuur grotendeels behouden.

Waardering

De STOKERSWONING van complex Sanatorium De Klokkenberg is van algemeen belang als toonbeeld van de vroege wederopbouw:

- van cultuurhistorische waarde als onderdeel van het sanatorium dat bijdroeg aan het zelfvoorzienende karakter;
- vanwege de ensemblewaarde met betrekking tot de functionele en visuele relatie tussen de verschillende complexonderdelen;
- vanwege de grote mate van gaafheid.

INSCHRIJVING

Kantoor bewaarder : (Nog) niet ingeschreven

Inschrijvingsdatum :

Deel/Registratienummer : /

=====

Datum: 28 oktober 2010

Pagina: 24

Uittreksel uit de Objecten Data Bank

Onderstaand object is
EEN RIJKSMONUMENT,
opgenomen in het Register van beschermde monumenten
ingevolge artikel 4 van de Monumentenwet 1988.

Provincie : Noord-Brabant Monumentnummer : 528724
Gemeente : Breda Besluitnummer : MS-2008-3367
Objectcode : 4836AD-00091-01 Besluitdatum :
Aanduiding : Geb

Onderdeel van
Complex : 528717 Rijksmonument
4836AE-C-01
De Klokkenberg

PLAATSELIJKE AANDUIDING

Plaats : Breda
Straat : Galderseweg
Huisnummer : 91

KADASTRALE AANDUIDING

Kad. Gemeente : Ginneken
Sectie : H
Nummer : 2432

OMSCHRIJVING

Inleiding

Voormalige DOKTERSWONING behorend tot het complex Sanatorium de Klokkenberg. De woning is ontworpen door C.H. de Bever en C.M. van Moorsel in traditionalistische stijl en is gebouwd in de periode 1951-1953. Het huis maakt deel uit van een rij huizen aan de zuidzijde van het terrein.

Omschrijving

Datum: 28 oktober 2010
Pagina: 25

De DOKTERSWONING is gebouwd op een L-vormige plattegrond en is opgetrokken in metselwerk en heeft een schilddak gedekt met blauwgrijze pannen, doorbroken door gemetselde schoorstenen. De hoofdingang is geplaatst in entreeportaal met schilddak. Ramen met roedenverdeling. Het huis heeft zijn oorspronkelijke inrichting en structuur grotendeels behouden.

Waardering

De DOKTERSWONING van complex Sanatorium De Klokkenberg is van algemeen belang als toonbeeld van de vroege wederopbouw:

- van cultuurhistorische waarde als onderdeel van het sanatorium dat bijdroeg aan het zelfvoorzienende karakter;
- vanwege de ensemblewaarde met betrekking tot de functionele en visuele relatie tussen de verschillende complexonderdelen;
- vanwege de grote mate van gaafheid.

INSCHRIJVING

Kantoor bewaarder : (Nog) niet ingeschreven

Inschrijvingsdatum :

Deel/Registratienummer : /

=====

Datum: 28 oktober 2010

Pagina: 26

Over BAAC, de onderzoeker en auteur

- BAAC bv

BAAC is een onafhankelijk onderzoeksbureau dat zich sinds de oprichting in 2000 bezig houdt met cultuurhistorie in de breedste zin van het woord. BAAC voert alle mogelijke facetten van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek uit en beschikt over een groot aantal specialisten. Het bedrijf heeft een kleine 100 werknemers in dienst, verdeeld over vestigingen in Deventer, 's-Hertogenbosch en Drongen (Vlaanderen). BAAC ontstond op het moment dat vanuit een samenwerkingsverband tussen bouwhistorici (IBID) het besluit werd genomen om ook archeologisch onderzoek uit te gaan voeren. De grote vlucht die archeologie nam na de verlening van de eerste opgraafvergunning door de rijksoverheid heeft geleid tot groei van BAAC. Bouwhistorie is nog steeds één van de pijlers van het bedrijf. De afdeling bouwhistorie bestaat uit historici, bouw- en architectuurhistorici en een dendrochronoloog.

De afdeling bouwhistorie bestaat uit:

- ir Rob Gruben (senior bouwhistoricus)
- drs ing. Geert Oldenmenger (senior bouwhistoricus)
- Michel van Dam (bouwhistoricus)
- drs Hans Willems (senior historicus)
- Bertie Geert (historicus)
- ir Sjoerd van Daalen (dendrochronoloog)
- MSc. Claudia van Kouwen M.A. (projectbegeleider)

BAAC is in staat verschillende soorten historisch en bouwhistorisch onderzoek te verrichten. De medewerkers van de afdeling bouwhistorie hebben jaren lange ervaring met monumenteninventarisaties, bouwhistorische opnamen, bouwhistorische ontledingen en sloopdocumentaties. De bouwhistorici hebben samen ruime ervaring met onderzoek van kastelen, boerderijen, fabrieken, woonhuizen, verdedigingswerken en zelfs bruggen. BAAC biedt naast de geijkte vormen van bouwhistorisch onderzoek ook kleurhistorische verkenningen, fotogrammetrisch onderzoek en dendrochronologisch onderzoek aan. Dendrochronologisch onderzoek wordt ingezet om aan de hand van houten constructieonderdelen tot een exacte datering te komen van de houtkap (er daarmee de constructie en veelal de datering van het pand).

- De onderzoeker(s) en auteur(s)

Senior Bouwhistoricus: ir R.J.W.M. Gruben

Rob Gruben (1964) sloot in 1989 aan de TU-Delft zijn studie af met een bouwhistorisch onderzoek van kasteel Dalenbroek te Herkenbosch (Limburg). Gedurende zijn studie was hij werkzaam bij de afdeling Bouwhistorie,

Archeologie en Monumenten (BAM) van de gemeente 's-Hertogenbosch. Medeoprichter en bestuurslid (1991-2000) van de Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN). Medeoprichter en bestuurslid (1992-1996) van de Stichting Kastelenlexicon Nederland (SKLN). Sinds 1995 als zelfstandig bouwhistoricus en sinds 1999 als directeur werkzaam bij het bureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie (BAAC bv) te 's-Hertogenbosch/Deventer.

Senior Bouwhistoricus: drs ing. A.G. Oldenmenger

Geert Oldenmenger (1976) studeerde bouwkunde aan de HTS in Enschede en Kunstgeschiedenis aan de KU te Nijmegen. Bij de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten van de gemeente 's-Hertogenbosch heeft hij vanaf 1998 ervaring opgedaan als bouwhistoricus. Sinds 2000 is hij werkzaam voor BAAC bv, waar hij bouwhistorisch onderzoek verrichtte naar een groot aantal gebouwen, waaronder de voormalige Sint-Jacobskerk in 's-Hertogenbosch, delen van de Abdij van Middelburg, het Westfries Museum in Hoorn en veel historische boerderijen en stadspanden. Daarnaast heeft hij cultuurhistorische gebiedsonderzoeken verricht in onder andere Maastricht, Warnsveld, Assen, Eindhoven en Breda en werkte hij mee aan inventarisaties in onder andere 's-Hertogenbosch, Vught, Laarbeek en Bladel.

Senior historicus: drs J.M.J. Willems

Hans Willems (1959), studeerde Nieuwste Geschiedenis aan de KU te Nijmegen. Hij is sinds 1988 verbonden geweest aan de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten van de gemeente 's-Hertogenbosch, waar hij thans nog als vrijwilliger onderzoek verricht en publiceert. Sinds 1999 is hij daarnaast werkzaam voor BAAC bv, waar hij meewerkte aan diverse bouwhistorische- en cultuurhistorische onderzoeken.